

דלק מאיראן – שליחותו של צבי דוריאן בטהראן 1956–1963

חלק א – הנחת היסודות

אורי ביאלד

הקדמה

אין ספק שיצירת הקשר האסטרטגי בין ישראל לאיראן היתה אחד ההישגים החשובים ביותר של מדיניות החוץ של ישראל. מערכת שיתוף הפעולה שנוצרה בין הצדדים הניבה פירות מדיניים, בטחוניים וכלכליים חשובים, שרק מקצתם נחשפו עד היום לציבור הרחב. מחקרים שפורסמו משרטטים רק מתווה כללי של מערכת היחסים הווה. חשוב ככל שיהיה, מתווה זה אינו יכול להציג את התמונה במלואה, הן בשל חסיון חומר ארכיוני בישראל והן בשל האפלה מכוונת של הנושא באיראן, בתקופת השח וגם בתקופת השלטון שהחליפו.¹ עם זאת, בעקבות מימוש עקרון הסרת החיסיון הארכיוני מאירועים שלוש שנים לאחר התרחשותם – הן בישראל, הן בבריטניה והן בארצות-הברית – נחשפו בארכיון המדינה, בארכיון צה"ל, ב-Public Record Office בלונדון וב-National Archives בושינגטון מסמכים המאפשרים לערוך כיום בדיקה יסודית יותר מכל בדיקה שנערכה עד כה בנושא הקשר בין ישראל לאיראן, בעיקר בכל הנוגע לחלקה של ישראל בקשר זה. המחקר שלהלן מנסה להציג את הפרספקטיבה הישראלית בנושא זה בהתמקד בשנים 1956–1963 – שבע השנים

* אני אסיר תודה למרכז למורשת המודיעין על הענקת מלגת מחקר על שם ג'ורג' לויפור, שסייעה להכנת העבודה, ולמנכ"ל משרד החוץ מר איתן בנצור, שהואיל לאפשר לי לעיין בתיק השירות האישי של צבי דוריאן וכן לפרופ' איתמר רבינוביץ ולפרופ' אהרון קליימן על הערותיהם לנוסח מוקדם של המאמר.

1. R. Reppa, *Israel and Iran: Bilateral Relationships and Effects on Indian Ocean Basin*, New York 1974; G. Weinbaum, 'Iran and Israel: The Discrete Entente', *Orbis*, 18, 4 (1975), pp. 1070-1087; R. Ramazani, 'Iran and the Arab-Israeli Conflict', *Middle East Journal*, 32 (1978), pp. 413-428; S. Segev, *The Iranian Triangle*, New York 1988; S. Sobhani, *The Pragmatic Entente: Israel-Iran Relations 1948-1988*, New York 1989; A. Klieman, *Statecraft in the Dark: Israel's Practice of Quiet Diplomacy*, Tel Aviv 1988; מוסד של איש אחד, תל-אביב 1988.

הראשונות לשליחותו של צבי דוריאל בטהראן. במהלך שליחות זו הונחו היסודות לקשר האסטרטגי בין ישראל לאיראן, בעיקר בתחום אספקת הדלק. החומר הארכיוני שהמחקר מסתמך עליו אינו כולל כמובן מסמכים של המוסד הישראלי ושל מערכת הביטחון של ישראל, ולכן, מטבע הדברים, התמונה המתקבלת אינה בהכרח מלאה ואולי אף מוטוה. נוסף לכך פעורים חללים דוקומנטריים מהותיים גם במסגרת הקיים בארכיון המדינה. כך, למשל, לא נחשפו עדיין פרוטוקולים של ישיבות הממשלה מ־1953 ואילך, וגם לא ניירות שהוגשו לעיונה, חילופי המברקים המדיניים בין טהראן לירושלים בתקופה הנדונה ומסמכי משרד האוצר. רק חשיפה מלאה של חומר ארכיוני זה תאפשר להציג תמונה מלאה של הנושא הנדון כאן.

חיבור זה נחלק לשלושה חלקים. בחלק הראשון יתוארו היחסים בין ישראל לאיראן עד אמצע שנות החמישים. נושא זה חיוני כרקע להבנת התנאים המיוחדים שהביאו ליצירת הקשרים בין שתי המדינות במחצית השנייה של שנות החמישים. חלקו השני של החיבור יציג את הרקע הכלכלי-אסטרטגי ליצירת הקשר בין שתי המדינות - את ההתפתחויות שחלו באותה תקופה בתחום הנפט, ומילאו תפקיד מרכזי בטוויית הקשרים הללו מבחינתה של ישראל. חלקו האחרון והעיקרי של המאמר יוקדש לתיאור דמותו של צבי דוריאל, הנציג הישראלי הראשון בטהראן, שמילא במקום שליחות רצופה וחסרת תקדים באורכה במשך 12 שנה, ולדיון בתרומתו לשיתוף הפעולה בין שתי המדינות בתחום זה, ליצירת הקשרים המדיניים בטהראן, ולתמונת ההווה הפוליטית-כלכלית-אסטרטגית האיראנית שהתקבלה בירושלים בעקבות דיווחיו במהלך תקופה זו.

המאמר מנסה לתרום לשלושה תחומים מוזנחים יחסית בחקר ההיסטוריה של מדיניות החוץ של ישראל. ראשית, הוא מבליט את מרכזיותו של הממד הכלכלי בתחום יחסי החוץ של ישראל; בניגוד לטיעונים היסטוריים מקובלים, המקרה הנדון ממקם את מרכז הכובד של ראשית התפתחות יחסי ישראל-איראן בתחום הכלכלי ולא בתחום הצבאי-אסטרטגי. שנית, המאמר מפנה את תשומת הלב לדיפלומטיה החשאית הישראלית, שמילאה בעבר - ובוודאי ממלאת אף בהווה - תפקיד חיוני במדיניות החוץ של ישראל, אך בשל היותה עלומה, ולמרות חשיבותה, אינה זוכה להערכה ציבורית מספקת. ושלישית, העמדתו של צבי דוריאל במרכז הדיון מדגישה את הממד האישי-אנושי של הדיפלומטיה הישראלית הנסתרת, שבדרך-כלל לא הופקדה בידי 'הצמרות' הפוליטיות אלא בידיהם של שליחים ששמם לא מוכר בציבור ולא תמיד מוזכר אפילו בספרי ההיסטוריה, וזאת למרות תרומם המכרעת לקידום האינטרסים האסטרטגיים של המדינה.

התקופה הנדונה מסתיימת בשנת 1963 משתי סיבות. האחת - טכנית: בעת כתיבת שורות אלה עדיין לא נחשפו מסמכים מן השנים שלאחר 1963; והסיבה השנייה: בחודש מאי של אותה שנה נחתם בין ישראל לאיראן הסכם אספקת דלק ארוך-טווח, שבו נכללה לראשונה התחייבות של איראן לספק לישראל דלק ממקורות אספקה עצמאיים של חברת הדלק הלאומית האיראנית. בכך סימן הסכם זה סיום של תקופה ופתיחתה של תקופה חדשה מהיבט מרכזי של הקשר בין שתי המדינות.

כמה גורמים. ראשית, העוינות האיראנית הפומבית כלפי הציונות וכלפי תקומת ישראל היתה במידה רבה עוינות מן השפה ולחוץ בלבד. תרומתה היחידה של טהראן למלחמה ב־1948 היתה משלוח אמבולנסים לנפגעי הצד הערבי. הניכור מן הערבים והריחוק הפיזי מפלסטינה הובילו את איראן לנקוט קו מדיני שאפשר לה, כפי שהסתבר, לנהל פעילות מדינית שחרגה מן הקו הבלתי מתפשר של מדינות ערב. נוסף על כך, אין ספק כי כמיהתה של איראן באותן שנים לזכות בסיוע כספי וצבאי רחב ממדים מארצות־הברית והאמונה ביכולתם של היהודים להשפיע על הממשל האמריקני לפעול לטובת שלטונות טהראן סיפקו לאיראנים תמריץ חיובי מבחינת ישראל. יחסי העוינות בין איראן לעיראק היו אף הם נתון חיובי מנקודת מבטה של ישראל. גורם נוסף שהקל את מימוש הרעיון היה הברחה הון יהודי עיראקי, שבחלק ממנו ניתן היה להשתמש כהלוואה לצורך מימון ה'שימון'. ולבסוף, לישראל היה מנוף אישי חשוב ביותר בטהראן - אזרח אמריקני שמקצועו הובילו למקום, ושהיה בעל קשרים בקרב הדרגים הפוליטיים המקומיים והושיט לישראל סיוע שקשה להגוים בחשיבותו. אותו אזרח אמריקני הכיר היטב שותף לעסקים של ראש ממשלת איראן, ודרכו נוצר הקשר עם ראש הממשלה. בסופו של משא־ומתן ארוך הסכים ראש הממשלה לקבל שוחד בסכום גדול ביותר במושגי אותה תקופה, ובתמורה לכך להעביר בממשלה את ההחלטה להכיר בישראל הכרה דה־יורה ולאפשר מעבר של פליטים יהודים עיראקים לארצו.³

איראן מילאה את תנאי ההסכם באופן חלקי בלבד.⁴ מצד אחד, בראשית מרס 1950 הודיעו האיראנים על פתיחת הגבולות (הודעה שכלל הנראה השפיעה גם על שלטונות עיראק להתיר עלייה של יהודים לישראל), ובכך הקלו מאוד את הגשמתן של תוכניות העלייה במהלך התקופה שבין סוף 1950 ל־1952. ואולם, מצד שני סירבה איראן להכיר בישראל הכרה דה־יורה והסתפקה בהכרזה על הכרה דה־פקטו, שהעניקה לנציגי הסוכנות חופש פעולה מסוים. מאמצי הגדולים של ישראל לשכנע את האיראנים לעמוד בדברם, שבמסגרתם ניתנה לפליטים איראנים שנמלטו מהארץ במהלך המלחמה ב־1948 אפשרות חריגה ביותר לחזור ארצה, ואף שולם שוחד מכספי הקהילה היהודית בטהראן לפוליטיקאי מקומי (Tabatabai) - כל אלה נכשלו. עזרת האיראנים הובהרה חד־משמעית ביולי 1951, עם סגירת הקונסוליה האיראנית בירושלים שלוותה בהחלטה שלא לחזור בה מן ההכרה המעשית בישראל.

מכאן ובמשך כשנה סבו המגעים בין ישראל לאיראן במעגל ללא מוצא. לאיראנים היה אינטרס למסד את הקשר המדיני עם ישראל שלא באמצעות ייצוג ישיר. מניע אחד לכך היה קשור לשאיפתה של איראן לפתור את בעיית הרכוש של הפליטים

3. על עליית יהודי עיראק ראה בין היתר: ש' הלל, רוח קדים: בשליחות מהתרתית לארצות ערב, תל־אביב 1985; מ' גת, קהילה יהודית במבוכ: יציאת עירק 1948-1951, ירושלים תשמ"ט; א' מאיר, התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950, תל־אביב 1993; מ' בן פורת, לבגדאד וחזרה: סיפורו של מבצע עזרא ונחמיה, תל־אביב 1996.

4. ראה לעיל, הערה 2.

האיראנים הפלסטינים. מניע נוסף היה תקוותה של איראן שישראל תוכל להשפיע על ארצות-הברית להעניק לה סיוע לא קטן. לעומת זאת, החלטתה של איראן שלא למלא את התחייבותה לישראל נבעה משאיפתה להשיג תמיכה ערבית כלכלית ופוליטית, שהיתה חיונית לה לנוכח המשבר הפנימי והחיצוני שבו מצאה את עצמה לאחר עליית מוצאדק לשלטון ולנוכח השפעתם הגוברת של פונדמנטליסטים מוסלמים קיצונים כמו מולה קאשאני (Mullah Kashani) בטהראן.⁵

על רקע זה לא מפתיעים נסיונותיהם של האיראנים לפתור את הדילמה באמצעות כמה הצעות שהעבירו לנציגים דיפלומטים ישראלים במהלך המחצית השנייה של 1951 ובראשית 1952. בין היתר הציעה איראן לבחור את תורכיה כמייצגת האינטרסים האיראניים בישראל ולהשיג את הסכמתה ואת הסכמת שווייץ לשמש נציגות של איראן ושל ישראל בירושלים ובטהראן.⁶ למרות האינטרס הברור של ישראל לתת גושפנקה רשמית לקשר מדיני בינה לבין איראן, תגובתה – האדיבה אך התקיפה – היתה שלילית.⁷ בירושלים סירבו לקבל את ההצעות האיראניות, שנתפסו כתשלום מפוקפק עבור עסקה שונה בתכלית שנחתמה בשלהי 1949 ושאמורה היתה להתבצע בראשית 1950. התחושה שרווחה בישראל, ושנותרה בעינה במשך שנים רבות לאחר מכן, היתה שנעשה מיקח טעות, או במקרה הטוב – שהאיראנים זבזו את האשראי שניתן להם.⁸ אין זה מפתיע, אפוא, שאחד הדיפלומטים הישראלים באנקרה הסביר את הסירוב הישראלי לבן-שיחו בשגרירות איראן במקום באמרו: 'אינך יכול לאכול את העוגה ולהשאירה [שלמה] בעת ובעונה אחת'.⁹ בירושלים ניסו לנצל סיטואציות פוליטיות שבהן ביקשה איראן סיוע, כמו תמיכה במועמדותה לחברות במועצת הביטחון של האו"ם,¹⁰ וכן גם את בעיית רכוש הפליטים האיראנים בישראל,¹¹ כל זאת כדי להעביר לאיראן את המסר הזה, אך אפילו לגדולי האופטימיסטים בירושלים נראה היה כי היכולת להשיג תוצאות בתחום זה היא מפוקפקת ביותר. קלף המיקוח היחיד שעשוי היה לשנות מצב זה, להערכת ישראל, היה סיוע של ממש לאיראן בתחום הכלכלי. אפשרות כזו לא נראתה ראלית באמצע 1952.¹² ההשלמה עם המצב,

5. ראה בין היתר תזכירו של פינס, 8.8.1951, א"מ 2565/25; מכתבו של רפאל לשגרירות בווינגטון, 8.7.1952, א"מ 2410/12; 'ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס. 682', 16.6.1953, א"מ 2565/24; תזכיר על קשאני מאת מחלקת החקר של משרד החוץ, 26.10.1952, א"מ 3062/9.
6. ראה מכתביו של ששון לאיתן מיום 12.3.1952, א"מ 2515/13, ומן התאריכים 21.3.1952 ו-4.4.1952, א"מ 2565/25.
7. ראה מכתב ששון לאיתן מיום 24.3.1952, א"מ 2565/25.
8. ראה מכתב טויל לינאי מיום 7.8.1952, א"מ 2410/12, ומכתב אראל לעמיר מאותו תאריך, א"מ 2523/20.
9. ראה מכתב ינאי למחלקת החקר מיום 27.7.1952, א"מ 2410/12.
10. ראה לעיל, הערה 5.
11. ראה לעיל, הערה 7.
12. ראה מכתב מרוז לדיבון מיום 27.7.1952, א"מ 2523/20.

שנמשכה למעשה שנים רבות לאחר מכן, נבעה גם מההכרה כי האינטרסים הישראליים לעלייה מאיראן ומעיראק ולקשר עם הקהילות היהודיות ניתנים למימוש אף בהיעדר נציגות מדינית ישראלית בטהראן. הדבר התאפשר בזכות נכונותה של איראן שלא להפריע בעניין זה לנציגי הסוכנות, שיכלו להיכנס לאיראן החל במרס 1950 באמצעות דרכונים ישראלים ולפעול בגלוי, אם כי מתוך זהירות מובנת.¹³ עם זאת, יכולת הפעולה המדינית היתה מוגבלת, וודאי שלא שופרה כאשר עזב את איראן אותו אזרח אמריקני, שסייע כה רבות לישראל במהלך סוף 1949 וראשית 1950, זמן קצר לאחר שהכריזה איראן על הכרתה בהפקטו בישראל.

ואולם, לקראת סוף 1951 נראה היה בירושלים כי סיטואציה זו משתנה לטובת ישראל עקב התפתחויות פנימיות באיראן. באותה עת התקשו שלטונות טהראן למצוא שווקים לגפט המקומי בשל הקונפליקט החמור שהתפתח בינם לבין הבריטים לאחר הלאמת חברת הדלק האנגלו-איראנית. בצינורות שונים הועבר לישראל המסר שאיראן תהיה מוכנה למכור לישראל נפט ובעקבות זאת אולי להכיר בה דהיוררה ולקשור עמה יחסים דיפלומטיים. האיראנים הבהירו כי רצונם לנהל משא-ומתן מידי בבירתם. הערכת נציג הסוכנות בטהראן, שלו יועדו מסרים אלה, היתה כי מדובר ב'פתח להתחלת משא-ומתן מסחרי עם הממשלה הפרסית וזו הזדמנות ראשונה למגע ישיר עם באי כוח ממשלה זו, וכי 'היות ומצבם הכלכלי של האיראנים קשה מאוד וכנראה אין סיכויים טובים להסכם קרוב עם האנגלים [...] ילכו בוודאי לוותורים פוליטיים כדי להגיע אתנו להסכם על קניית נפט'.¹⁴

בירושלים התקבלה הערכה זו בספקנות לא מעטה, שבמשך שנים לאחר מכן אפיינה את התפיסה הישראלית הבסיסית בנוגע לסיכויים לשינוי בגישת איראן לישראל. ראשית, ספק רב היה אם מלכתחילה תהיה איראן מוכנה להעמיד את עצמה במצב של שבירת החרם הערבי על ישראל. שנית, היה חשש כבד שגם אם תסכים איראן לעשות זאת, לא תוכל לעמוד בפני ההד שיעורר הגילוי הוודאי של העובדות. שלישית, צלו של יולי 1951 עדיין היה טרי בזיכרון הישראלי, וכפי שניסח זאת איש מודיעין בירושלים: 'אין כל ביטחון שאפילו אם נרכוש את קאשאני לצדנו תמורת תשלום - לא יתחרט הלה לאחר שישלשל את הכסף לכיסו ויטען "לא היו דברים מעולם"'.¹⁵ ומעל לכול עמדו שיקולים הקשורים לבעיית אספקת הדלק לישראל. כידוע, וכפי שיפורט בהמשך, מדינת ישראל היתה תלויה בחברות דלק זרות, בעיקר בריטיות, מאז הקמתה. התלות היתה לא רק באספקת הדלק אלא גם בזיקוק הנפט

13. ראה מכתב טויל אל הקונגרס היהודי העולמי מיום 19.10.1952, א"מ 2563/12, וכן גם תזכירו של יעיש מיום 7.3.1952, שבו הדגיש כי 'ארגון העלייה מפרס מתכנץ בתמיכת כמה מדינאים פרסים ופקידי ממשלה גבוהים ששוכנעו לכך בעזרת "ארגומנטים מצלצלים"', א"מ 2410/11.

14. דסנר מצוטט בנספח למכתבה של פוזנר לקומי, 7.9.1952, שם. ראה גם מכתבו של שרת לאיתן, 27.9.1952, שם.

15. ראה מכתב גלעד לכ"ץ מיום 10.9.1952, א"מ 418/15.

הגולמי, תהליך שנעשה בחיפה במתקנים שהיו שייכים לחברת הנפט האנגלו-איראנית. במסגרת המגעים שניהלה או ישראל עם אותה חברה הציגה זו האחרונה צמדה חדיש-מעית, בהכרזה כי לא תזקק כל נפט שיגיע לחיפה מאיראן. הדרך היחידה לניצול דלק גולמי איראני שהיתה פתוחה לפני ישראל היתה אפוא הלאמת בתי-הזיקוק - צעד שבאותה תקופה היה מסוכן ביותר מבחינת ישראל. לכן היה ברור לחלוטין שהבאת נפט פרסי לישראל תגרום עימות חריף ביותר לא רק בינה ובין חברות הדלק הזרות, אלא גם בינה ובין ממשלת בריטניה - כל זאת על רקע סכסוך הנפט ששרר בין בריטניה לאיראן באותן שנים.¹⁶

לפיכך, הסיכוי הקלוש להכרה מדינית דה-יורה של איראן בישראל ודאי שלא היה שקול בעיני משרד החוץ הישראלי לתגובות העונשין הוודאיות של חברות הדלק הבריטיות, תגובות שהיו עלולות לפגוע קשות בכלכלת ישראל. הפתרון שהיה רצוי לישראל בסיטואציה זו היה לנסות ולבצל את הפנייה האיראנית כדי להגיע להסכם כלכלי, שמחד לא יהיה כרוך בהתחייבות ברורה לקניית נפט, ולכן גם לא יבטיח כשלעצמו הכרה איראנית דה-יורה בישראל, אך מאידך יהיה כלי לפיתוח קשרי סחר, שיאפשרו פעילות כלכלית ומדינית שלא התאפשרה קודם לכן.¹⁷ המטרה הספציפית שגובשה במשרד החוץ היתה לברר אפשרות להגיע להסכם תשלומים בין הבנק הלאומי הפרסי (Bank Melli) ובין מוסדות בנקאיים ישראלים, שיהווה תשתית להסדרי סחר. הבעיה המרכזית היתה כיצד להבטיח הסדר צנוע כזה בלא להתחייב לקניית נפט. כדי לנסות ולהתגבר על בעיה זו באמצעות מגעים עם אישים איראנים יצא לטהראן בראשית נובמבר 1952 נציג ישראל, יוסף פוט.¹⁸ היכרותו עם הזירה האיראנית בעקבות מעורבותו במשא-ומתן שהוליד להכרה, כמו גם נסיונו הכלכלי, שכלל ייזום הסכם תשלומים בין הולנד לישראל ב-1949, עוד בטרם כוננו השתיים יחסים מדיניים - כל אלה מסבירים ככל הנראה מדוע נבחר למשימה זו.

בנצלו את קשריו המקומיים הצליח פוט לקבוע פגישה עם מוצאדק. לאחר פגישה זו, שבעקבותיה נתן המדינאי האיראני את הסכמתו בכתב להצעה הישראלית, נפתחו שערי משרד המסחר והתעשייה של איראן למשא-ומתן ממוקד. כדי להעניק להסכם אופי מחייב יותר וכדי להקטין את הסיכוי שעובדת היותו של פוט איש בנק איגוד,

16. ראה מכתב קוזלוב לשר האוצר מיום 20.11.1952, א"מ 3010/ג/2928 (משרד האוצר); מכתב קומי לשרת מיום 22.9.1952, א"מ 2410/11; מכתב ברין לאילת מיום 21.10.1952, א"מ 2599/8, ומכתב רוון לשרת מיום 21.1.1953, שם.

17. הניתוח שלהלן מתבסס על ריאיון אישי של המחבר עם יוסף פוט ב-11.5.1987, ועל המסמכים הבאים: מכתביו של לוי לציר ישראל ברומא מן התאריכים 14.5.1953 (א"מ 2532/20) ו-14.6.1953 (א"מ 2565/24); ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס. 682, 16.6.1953 (א"מ 2565/24); מכתב אומנסקי לאיתן מיום 4.9.1953 (א"מ 2410/11), ומכתב לויין לפישד מיום 2.12.1953 (א"מ 2565/24).

18. הניתוח שלהלן מתבסס על הריאיון עם יוסף פוט (לעיל, הערה 17), ועל תזכירו מיום 6.3.1956, א"מ 2565/24.

שהיה שייך לחברה בריטית, תעורר את חשדות האיראנים, הוחלט להעמיד מול בנק Melli את בנק לאומי, שהיה שייך לסוכנות היהודית ולכן שימש אז כבנק הראשי של המדינה. האיראנים לא מיהרו לחתום על ההסכם. עד כמה שהיה ידוע למשרד החוץ הישראלי, העניין היה נתון במחלוקת בין מוצאדק ושר המסחר והתעשייה, שתמכו בהסכם, ובין שר החוץ האיראני, שהתנגד לו. מחלוקת זו מסבירה מדוע נחתם ההסכם רק בראשית יוני 1953, כאשר משלחת ישראלית, שכללה את פוט ואת מרדכי חסון מהנהלת בנק לאומי, שהתה בטהראן. ההסכם קבע כי כל צד יכול לתת לצד השני אשראי של עד חצי מיליון דולר. ישראל הציעה ייצוא של מכונות, מלט, טקסטיל ותמרוקים. האיראנים הציעו תוצרת חקלאית והזכירו גם את עניין הנפט, שאותו, כזכור, לא התכוונה ישראל לקנות.

אף שבירושלים לא היתה כוונה להיענות לבקשה האיראנית המרכזית, בכל זאת הוערך ההסכם כבעל משמעות מדינית, וזאת משום שהושג בתמיכתו של מוצאדק והיה באחריותה הרשמית של הממשלה האיראנית. מעבר לכך, בישראל קיוו גם כי ההסכם מבטא ניצחון מסוים של אותם פלגים פוליטיים בטהראן שהתנגדו למדיניות פרו־מוסלמית ופרו־ערבית על רקע סירובן של מדינות ערב להעניק לאיראן תמיכה מספקת בסכסוך הנפט שהיה בינה לבריטניה. עוד ראוי לציין שהסכם זה היה ההסכם המסחרי השני שנחתם בין ישראל ובין מדינה מזרח־תיכונית. הראשון היה הסכם עם תורכיה, שהושג ביולי 1950. ומעל לכול קיוותה ישראל שההסכם הכלכלי ייתן לה כלים לקידום מטרותיה המדיניות. לכן, אף שבירושלים לא ראו בהסכם זה תחליף ליחסים רשמיים עם איראן, ברור מדוע העריכו אותו כהצלחה מדינית מסוימת.

במהלך המגעים שקדמו לחתימת החוזה בטהראן נעזר פוט רבות באיש עסקים מקומי בשם מחמוד ולנג'אד (Mahmoud Valanejad), שהיה בעל קשרים ענפים בממשל ובכלכלה המקומית (ושראה בקשר עם ישראל דרך מבטיחה להתעשרות מהירה), וכן ביהודי מקומי ממוצא בולגרי בשם איזק פינצי (Isaac Finzi). השניים היו אפוא מועמדים טבעיים לעמוד בראש חברה מקומית שתקדם את האינטרסים הכלכליים של ישראל באיראן ותשתמש לצורך כך בהסכם התשלומים. ואכן, ההסדר שהושג קבע כי תוקם חברה כזו, שתיקרא IRIS. עוד נקבע כי מנהל החברה יהיה ישראלי שימונה מטעם ISRAFINA (חברת סחר בין־לאומי של בנק איגוד) וכי בעלי ההון שלה יהיו ולנג'אד ופינצי. החברה, בעלת הון של מיליון ריאל, הוקמה ונרשמה כחוק בטהראן ב־23 ביוני 1953. ולנג'אד החזיק ב־90 אחוז מן המניות ופינצי – בעשרה אחוזים מהן. מנהלה הישראלי של החברה, שישב בבנק איגוד בתל־אביב, היה פוט, ומשרדה, שמוקם באזור עסקים מרכזי בטהראן, ב־71 Firdawsi Avenue, הפך לבסיס פעולה של ישראל.

ואולם, התקוות הכלכליות של כל הנוגעים בדבר לא התממשו. בעיות קשות של תחבורה (כמו בעיית המעבר בתעלת סואץ) ומחירה הגבוה, הביורוקרטיה וחוסר היעילות האיראנית, ומעל לכול – חוסר האטרקטיביות של המוצרים שהציעו שני הצדדים, כל אלה גרמו לכך שהוצאות התפעול של IRIS היו גבוהות מרווחיה. עם זאת, מבחינת ישראל היתה לחברה פונקציה חשובה נוספת: היא נועדה לשמש, כבוא

הזמן, כיסוי גות לפעילות פוליטית ומודיעינית של ישראל ובסיס קשר לארץ. מסיבה זו לא נסגרה החברה, ובאוקטובר 1953 הסכים משרד החוץ לכסות מחצית מהוצאות אחזקתה של הנהלת החברה בטהראן. ואכן, נוכחותה הבלתי פוסקת של חברה זו בטהראן והקשרים המקומיים שיצרה היו בסיס גות להתפתחות מהירה של יחסים כלכליים ומדיניים עם האיראנים כאשר השתנו הנסיבות רדיקלית בשלהי 1954. השינוי החשוב ביותר שחל באותה תקופה היה היווצרותה של אפשרות מעשית לקשר את איראן למערכת אספקת הדלק של ישראל. כדי להבין כראוי כיצד נוצרה האפשרות הזאת יש להציג בקצרה את מאפייניה של מערכת זו, שכאמור מצדו קשר מסוג זה עד סוף 1954.

דלק לישראל

אחת התוצאות החמורות ביותר של מלחמת השחרור מבחינת מדינת ישראל היתה ניתוקה של המדינה ממקורות האנרגיה הטבעיים שלה.¹⁹ פלסטינה המנדטורית ומדינת ישראל היו תלויות לחלוטין ביבוא של נפט, מאחר שמוצר זה לא נתגלה בשטחן עד שלהי 1955 (או נתגלתה כמות מצומצמת ביותר שלו), ומכיוון שמסוף שנות השלושים ואילך חוסלה כמעט לחלוטין צריכת הפחם בארץ. עד צאת הבריטים מהארץ ב־1948 יובא הנפט בתנאים כספיים לא נוחים לאוכלוסיית פלסטינה. זאת מכיוון שהממשל הבריטי העניק תנאי מונופול מעשי לארבע חברות דלק שפעלו בארץ - 'של' (SHELL), 'סוקוני ואקום' (SOCONY VACUUM), אנגלו־איראניאן' (ANGLO-IRANIAN), ו'מנטשפ' (MANTACHEF). הגדולות שבהן, 'של' ו'אנגלו־איראניאן', שחלקן בשוק המקומי הגיע ל־75 אחוזים, היו חברות בריטיות ('סוקוני ואקום' היתה חברה אמריקנית, ו'מנטשפ', שסיפקה נפט לסקטור הערבי בלבד, היתה בבעלות מהגרים רוסים שהגיעו לשוודיה לאחר המהפכה הקומוניסטית). תנאי המונופול מצדו את כניסתן של חברות נוספות לשוק המקומי, ובכך אפשרו לחברות הבריטיות בלעדיות בקביעת המחירים. אלה היו גבוהים במיוחד, היות שמחיר הדלק נקבע כמחירו של דלק המיובא ממפרץ מקסיקו, אף שלמעשה היה מקורו של הדלק במזרח התיכון. למרות קיומם של בתי־הזיקוק, שפעלו בחיפה משנת 1939, ושל צינור שהוליך נפט גולמי מקירקוק שבעיראק לבתי־זיקוק אלה, לא זכו התושבים המקומיים לכל הטבה שהיא וקופתו מאוד בתחום המחירים. עם זאת, כל עוד שלטו הבריטים בפלסטינה לא היתה בעיה של השגת דלק. מציאות זו השתנתה לקראת 1948.

לקראת סיום המנדט הגיעו הבריטים בהדרגה למסקנה האופרטיבית שעליהם לשתק את פעולת בתי־הזיקוק. המניע הראשוני לכך היה החשש שהצדדים הלוחמים, ובייחוד הערבים, יפגעו במתקן פיזית. משהפסיקו העיראקים את העברת הנפט בצינור לחיפה ומשפרצה המלחמה נוספו לשיקול זה שיקולים פוליטיים כבדי משקל. הבריטים לא רצו להידאות כאילו הם מסייעים ליהודים, ששליטתם בחיפה הובטחה

19. עד שיצוין אחרת, הניתוח שלהלן מתבסס על U. Bialer, *Oil and the Arab-Israeli Conflict, 1948-1963*, London 1998

לקראת סוף אפריל 1948, ולפיכך הטילו אמברגו בפועל על משלוחי דלק לישראל, מהלך שאיים לשתק את המדינה במהלך חודשי המלחמה הראשונים (הדבר נמנע בזכות הטקטיקה של ממשלת ישראל, ששילבה בין ייבוא מצומצם של דלק לאגירתו, ובעקבות איומים להלאים את בתי-הזיקוק, ששכנעו את הבריטים לספק לישראל דלק בצמצום ולזמן קצוב). נכשלו נסיונות בין-לאומיים להבטיח את פתיחתם של הצינור ושל בתי-הזיקוק ואת הפעלתם באמצעות דלק עיראקי או פרסי שיועבר דרך התעלה: הערבים לא ויתרו, הבריטים לא רצו להפעיל לחצים על עיראק ועל מצרים, והעובדה שהאמריקנים לא גיבּו את פעולות הבריטים תרמה גם היא לכשלונם של נסיונות אלו. ישראל, מצדה, התנגדה לכל ניסיון לפגוע בריבונותה על חיפה - תביעה שהציבו עיראק ומצרים כתנאי מוקדם לנכונות לפשרה. התוצאה המצטברת של כל האמור לעיל היתה החלטתם של הבריטים בראשית 1950 לסגור את בתי-הזיקוק בחיפה.

ואולם, ביצוע ההחלטה נמנע עקב איום ממשי מצד ישראל להלאים את המתקנים. האיום היה בעל השפעה משתי סיבות. ראשית, באותה עת הסתמנה באזור כולו המגמה לדחוק את רגלי חברות הנפט הבריטיות, מגמה שהגיעה לשיאה שנה לאחר מכן, עם הלאמת תעשיית הדלק האיראני. הבריטים חששו שהישראלים יקבעו עובדה שתשמש דוגמה לחיקוי עבור מדינות אחרות במזרח התיכון. שנית, הנתון החיובי שבסופו של דבר מנע את סגירתם של בתי-הזיקוק היה ההוכחה כי ניתן להשתמש בתעלת סואץ לצורך תפעול מערכת אספקת הדלק לישראל. הרעיון, שכונה 'מבצע ואסקו דה גאמה', היה להוביל דלק מהמפרץ הפרסי לישראל דרך כף התקווה הטובה, ולהחזיר את המכלים הריקים (למעשה היו המכלים מלאים במים, כדי לשמור על איזון המכליות) דרך התעלה. בדיעבד התברר שהמצרים העלימו עין מהמבצע הזה, או שלא היו מודעים לו. מכל מקום, המבצע אפשר להפעיל את בתי-הזיקוק בדלק שמחירו הצדיק ואת. עובדה זו היתה חשובה להוכחת כדאיות ההפעלה של בתי-הזיקוק, במיוחד לאור טענתן העקבית של חברות הדלק הבריטיות כי מחירי הדלק והובלתו מוונצואלה (שהיתה המקור הראלי היחיד לדלק גולמי במזרח התיכון) הפכו את זיקוקו בחיפה לבלתי כדאי.

בסופו של דבר, בין מאי ליולי 1950, הושגו הסכמים שבהם נקבע כי בתי-הזיקוק יופעלו לצרכים מקומיים בלבד ולא למטרות ייצוא (שהיה מחייב את הבריטים לארגן מבצע רחב היקף של הובלת דלק מזרח-תיכוני לחיפה, ושהיה פסול לחלוטין בעיניהם מסיבות פוליטיות). תוצאת אירועים אלה היתה שישראל הושמה למעשה תחת מטריית החסות של חברות דלק בריטיות (ששלטו בשני שלישים של השוק: 'סוקוני' וזתה לכרבע מן השוק ו'אסו' (ESSO)), שרכשה את חלקה של 'מנטשפ', קיבלה כחמישה אחוזים ממנו) למשך שמונה שנים קריטיות.

החלטת הבריטים נבעה גם משיקולים חיוביים מסוימים. פעולת הזיקוק לא נשאה רווחים גדולים, אך ייבוא הדלק הגולמי ושיוקו השתלמו. לכך נוספה התקווה, קלושה ככל שהיתה, שפתרון פוליטי לסכסוך הישראלי-ערבי עשוי להביא לכך שבתי-הזיקוק יחזרו לפעול בהיקפים שבהם פעלו לפני 1948, דבר שיאפשר את הייצוא.

כל הדינמיקה הזו הושפעה מאוד מרצונה של ישראל להימנע מנשילת עצמאות בתחום האסטרטגי של ייבוא הדלק ומהאינטרס הברור של ירושלים להמשיך את קשירת המדינה לחברות הדלק הבין-לאומיות. בהתחשב בתופעות ההפוכות שרווחו באותה עת ברחבי המזרח התיכון - תופעות של תנועות לאומיות שראו בשליטה של חברות זרות ביטוי מובהק של אימפריאליזם מערבי שבו יש להילחם עד תורמה - דורש המקרה הישראלי הסבר.

ישראל שללה באופן מוחלט את האפשרות של פעולה מהירה להשתלטות על משק האנרגיה שלה בעשור הראשון לקיומה, וזאת מכמה סיבות. ראשית, הלאמת בתי-הזיקוק היתה מביאה לעימות חזיתי בין ישראל לחברות הדלק בתחומי הייבוא, הזיקוק והשיווק, היות שכל החברות היו מעורבות בכל התהליכים הללו. עימות זה היה מסוכן, מכיוון שמבחינה משפטית, טיעונה של ישראל נגד הזכויות המנדטוריים היה טיעון חלש. גם לו יכלה המדינה לזכות בדיון בפני בית-משפט בין-לאומי, קרוב לוודאי שהיתה נדרשת לשלם פיצויים בסכומים גבוהים, שלא היו ברשותה באותן שנות מצוקה. נוסף על כך, הלאמת משק האנרגיה עלולה היתה לאיים איום של ממש על השקעות זרות - קיימות או פוטנציאליות - בארץ, ובכלל זה גם על השקעות בתחום האנרגיה וחיפושי הנפט. זאת ועוד, דחיקת רגלי החברות הזרות היתה גוררת תגובת נגד קשה שעשויה היתה לגרום נזק גדול מאוד לישראל. הסיכוי שישראל תוכל לרכוש דלק במסגרת הקרטל הבין-לאומי לאחר סילוק החברות הגדולות מהארץ היה מפוקפק ביותר. כמו כן, ספק רב היה אם תוכל להבטיח את הובלת הדלק, בשל המבנה המיוחד של שוק המכליות העולמי, שנשלט אף הוא בידי החברות הגדולות. גם השלמה עם שיתוק בתי-הזיקוק היתה בלתי מתקבלת על הדעת, שכן בכך היתה המדינה מוותרת על האפשרות של פיתוח תעשייה פטרוכימית והיתה נאלצת לייבא תזיקים יקרים. בעיית המימון היתה אף היא בעיה קשה. ברור היה שבעקבות הלאמת בתי-הזיקוק תקשה בריטניה או תמנע לחלוטין את הפשרת יתרות השטרלינג של ישראל שהצטברו בלונדון בעיקר מתקופת מלחמת העולם השנייה. המשך הקשר עם החברות הבריטיות יכול היה לאפשר שימוש ביתרות אלה לצורכי מימון של רכישות דלק, שהיה בעייתי ביותר לנוכח מצבה הרעוע של המדינה בתחום יתרות מטבע חוץ. דחיקת רגלי 'סוקוני ואקום' היתה מונעת ככל הנראה אפשרות לקבל סיוע כספי מהממשל האמריקני.

ומעל לכול, חשוב לציין כי בתקופת הקמתה נעדרה המדינה הצעירה כל ניסיון בתחום של תפעול מערכת אספקת דלק. מֶרֶב האנרגיות הכלכליות בתקופת המנדט הופנו לחקלאות, מיעוטן הושקע בתעשייה, ומאומה לא הושקע בתחום משק הדלק. הסיבות לכך ברורות. הבריטים שלטו בתחום זה ללא מצרים, ולא היה שום היגיון בפיתוח כישורים תאורטיים שכלל לא ניתן לממשם. לכן, גם לו רצתה ישראל להשיג עצמאות בתחום זה החל במאי 1948, יכולתה המידית לעשות זאת היתה ממש אפסית. הדיפלומטיה של ישראל בתחום הדלק במהלך מלחמת השחרור מספקת הוכחות חד-משמעיות לשתי הנחות שהפכו לאקסיומות בירושלים. האחת היתה שישראל לא תהיה מסוגלת לעמוד לבדה בעימות חזיתי מול חברות הדלק, והשנייה היתה שגם אם

תצליח, בדרך כלשהי, לעשות זאת בזמן שלום, הרי שבזמן מלחמה יועמד קיומו של משק האנרגיה שלה בסכנה, שכן אז היא עלולה להיוותר חשופה לחלוטין ובלא כל סיוע מצד החברות הגדולות. המסקנה המתבקשת היתה לעשות ככל האפשר כדי להבטיח את המשך פעילותן של חברות הדלק הבריטיות בארץ. מבחינה זו היו שתי משמעויות חשובות להמשך נוכחותן של 'סוקוני' ושל 'אסו' בארץ. ראשית, נוכחותן מנעה בלעדיות בריטית בתחום זה ואפשרה יכולת תמרון מסוימת לישראל. ושנית, בנוכחות זו היה ביטוי מעשי לקשר עם ארצות-הברית, קשר שהיה חשוב למדינת ישראל.

האפשרות לממן את רכישות הדלק באמצעות שחרור יתרות השטרלינג ובעזרת סיוע אמריקני היתה גורם מכריע בעיצוב המדיניות הישראלית של 1950, שלמעשה שימרה רפוס של שליטה חיצונית מהתקופה המנדטורית. שנתיים לאחר מכן נוסף ממד כספי שחזק את המגמה הזאת. לאחר שנוצלו יתרות השטרלינג במהלך 1951 עמדה ישראל לפני מצב של חוסר יכולת מעשית לממן את רכישות הדלק. החברות הבריטיות החליטו להפסיק את מכירת הדלק לישראל, ומשמעות פעולה זו היתה שיתוק הכלכלה הישראלית. מה שמנע זאת בסופו של דבר היו הסכמי השילומים עם גרמניה. בתוקף הסכמים אלה התחייבה ממשלת גרמניה לממן בשטרלינגים רכישות דלק של ישראל מחברות בריטיות לתקופה של כחצי עשור. ההסכמים הללו אמנם הקלו על ישראל מהותית בכל הנוגע להבטחת מקורות האנרגיה שלה, אך עם זאת פחתה מאוד מידת יכולתה ורצונה של המדינה להתעזר ממערכת הקשרים עם חברות הדלק הבריטיות.

במקביל לגורמים שהפחיתו את מידת העניין של ישראל בהתנתקות מהבריטים בתחום האנרגיה, פעלו גורמים אחרים בכיוון הפוך. בירושלים סברו כי שליטה זרה ובסולוטית וקבועה בתחום אסטרטגי כה חשוב אינה מתקבלת על הדעת. למרות המצב שתואר לעיל, שמנע פעולה חד-צדדית ומהירה להתנתקות מהשליטה הבריטית, התקבלה במהלך 1949 סדרת החלטות, שבעיקרה קבעה למדינה למטרה לחדור באופן אטי, מבוקר ומדורג לתחום זה. לשם כך הוחלט להקים חברת דלק לאומית, שתיכנס כשותפה זעירה לשוק הקיים ותבצר אט-אט את מעמדה בהסכמת החברות הזרות. עצמאותה של ישראל הפכה צעד כזה ללא בלתי מתקבל על הדעת מבחינת החברות הזרות. הביקוש האינטנסיבי לדלק בעשור הראשון לקיומה של המדינה אף הבטיח לכל החברות אפשרות להגדיל את פעילותן ואת רווחיהן בלא לפגוע זו בזו. גורמים אלה מסבירים מדוע נוסדה חברת 'דלק', שהחלה לפעול באמצע 1952 כיבואן עצמאי של המדינה וכגוף משווק של דלק.

המרכיב האחרון בתחום משק הדלק בשנותיה הראשונות של המדינה, שגם הוא חיוני להבנת השינוי הגדול שחל במשק זה בשלהי 1954 (שינוי שהיה קשור, כאמור, ליחסים עם איראן), הוא המסגרת המשפטית שעיצבה אותו. גם לחברות הזרות וגם לישראל היה אינטרס ברור, אם כי מנוגד, להגיע להבנות כעניין הסדר הדש בתבניות משפטיות; ואולם, בסופו של דבר, כאשר היסלו החברות הזרות את פעילותן בארץ ב-1957-1958, לא היתה כל אמנה שקשרה אותן לממשלת ישראל. הסיבות לתופעה

מוזרה זו מורכבות, ודי אם נציין כי ישראל, מבחינה פוליטית, נרתעה מלגלות רשמית את מידת תלותה בחברות הזרות, ואלה סירבו להעניק לישראל הכרה רשמית ביתרונות שנבעו מהיותה הריבון על הארץ. אי-ההסכמות המפורשות לא נתנו כמובן ביטוי לכך, והתמקדו פורמלית בעשרות סעיפי מחלוקת טכניים. לכן, בסופו של דבר, לא אושרו טיטות הסכמים מן השנים 1951 ו-1953, אך היחסים המעשיים נקבעו כאילו אושר הבסיס להם ובהתאם להבנות אדי-הוק הדדיות. התוצאה של כל אלה היתה שלמרות קיומה של חברת דלק לאומית ישראלית עצמאית היה משק הדלק בארץ, במשך עשור כמעט, מצוי למעשה בשליטת הבריטים. שליטה זו קבעה במידה רבה את אפשרויות הפעולה של ישראל. אחת מהן, שעליה, כאמור, הוטל וטו אפקטיבי עד ראשית 1955, היתה ייבוא דלק מאיראן.

הפתח לטהראן

ביוני 1955 הסכימו ישראל ואיראן לחתום על עסקת הדלק הראשונה ביניהן. תיאור הרקע לחתימת עסקה זו חיוני כדי להבין את משמעותה המיוחדת ואת האירועים שהתרחשו בעקבותיה. מימיה הראשונים, ובמיוחד לאחר הקמת 'דלק' (שבתוקף הבנות בינה לבין החברות הזרות קיבלה עם ייסודה מכסה של 15 אחוז מהשוק המקומי, וזו היתה אמורה להגיע ל-30 אחוז בתוך שנים מספר), שמה לה ישראל למטרה לחדש את אספקת הדלק ממקורות מזרח-תיכוניים. לדלק זה היו שני יתרונות חשובים. ראשית, מחירו הבסיסי (fob) היה בדרך-כלל זול ממחיר האלטרנטיבות הראליות, שיובאו מיבשת אמריקה. שנית, מחיר ההובלה של דלק זה דרך הצינור העיראקי או דרך התעלה לארץ היה אף הוא זול ממחיר ההובלה מוונצואלה או ממקסיקו. התוצאה היתה שמחיר הדלק המזרח-תיכוני בחיפה (cif) בראשית שנות החמישים היה זול ב-30 אחוז ממחירו של דלק ממרכז אמריקה. שנית, מלכתחילה נבנו בתי-הזיקוק בחיפה לצורך עיבוד דלק מזרח-תיכוני (פרסי), שהיה קל יותר מדלקים אחרים. זיקוק של דלק גולמי אחר היה יקר, יצר בלאי גדול ולא היה כרוך בהפקת אותו הרכב רצוי של תזקיקים שהשוק הישראלי היה זקוק לו, וגם לא בהפקתם של מוצרי לוואי החיוניים לפיתוח תעשייה פטרו-כימית. ייבוא דלק מהמפרץ הפרסי היה גם האופציה המועדפת מבחינת חברות הדלק הבריטיות, שמאותן סיבות כיססו את האספקה לארץ לפני 1948 על מקור זה (ועל נפט גולמי עיראקי). לפיכך, אין זה מפתיע שזמן קצר ביותר לאחר חידוש פעולתם של בתי-הזיקוק בחיפה עשתה 'אנגלו-איראניאן' ניסיון ברור לחדש את דפוס האספקה הזו גם בלא להשתמש בצינור העיראקי. אופרטיבית, בראשית 1953 היה לחברה זו אינטרס חריג-שמעזי להפוך את כוויית למקור הדלק הראשי של ישראל. הסיבה לכך היתה נעוצה בפיתוח המסיבי של שדות הנפט במקום, ובאפשרות לתעל דלק ממקור זה לשוק הישראלי המתפתח בלא לפגוע בחלוקת המכסות הגלובלית שנקבעה בהסדרים בין חברות הדלק הבינ-לאומיות לאחר מלחמת העולם השנייה. ואכן, השילוב בין האינטרסים של חברת 'דלק' ושל החברה הבריטית באו לידי ביטוי בהסכמים שבהם נקבע כי חברת 'דלק' תרכוש דלק כוויית ממקורות

בריטיים. כל התוכניות הללו סוכלו בראשית 1953 בשל התערבותו של משרד החוץ הבריטי, שחדר מהשפעתו של הגילוי הצפוי בדבר אספקתו של דלק ערבי ממקורות בריטיים לישראל על מעמדה של בריטניה בעיני העולם הערבי. בעקבות זאת, בראשית 1954, נאלצו כל החברות לחזור ולייבא דלק יקר מוונצואלה.

באותה תקופה לא יכלו 'אנגלו-איראניאן' ו'של' להישען על ייבוא של דלק מאיראן, בשל המשבר החמור שפרץ במחצית 1951 בעקבות הלאמת תעשיית הדלק במדינה זו. משבר זה שיטק את תוכניותיהן לייצא דלק מאיראן למשך למעלה משלוש שנים. מציאות לא נוחה זו נותרה בעינה מבחינת החברות הבריטיות עד ראשית 1955. חברת 'דלק', מצדה, ניסתה להתמודד עם מצב לא רצוי זה בנצלה את הגידול הניכר בייצוא הדלק הסובייטי להזולה של ממש במחיר הקנייה של הדלק הגולמי ובעיקר של המזוט, החיוני לתעשייה ולהפקת חשמל, זאת למרות התנגדותן של החברות הבריטיות. עד שלהי שנת 1956, שאז הופסק הייבוא מברית המועצות בעקבות מבצע סיני, סיפק ייבוא זה עד כשליש מהתצרוכת הכוללת.

עם זאת, באמצע שנות החמישים לא העריכה ישראל את קיומה של אופציה נוחה וזולה לרכישת דלק רוסי כפתרון אסטרטגי ארוך-טווח לבעיית הנפט שלה. את הפתרון ראתה באופן חד-משמעי בייבוא של דלק מאיראן, עוד לפני שנוצרה אפשרות ראלית לממשו. לכך היו מספר סיבות. ראשית, איכות הדלק האיראני היתה בדרך-כלל גבוהה יותר מזו של הדלק שהציעו הרוסים למכירה, וניתן היה להפיק ממנו מוצרי לוואי בכמויות מסחריות לצורכי בניית תעשייה פטרוכימית. שנית, אמנם חברות הדלק הבריטיות הסכימו לזקק דלק גולמי רוסי שיובא על-ידי חברת 'דלק', אך עשו זאת בחוסר רצון בולט; העדפתן הברורה היתה דלק איראני, והן עצמן סירבו לייבא דלק מברית המועצות. הואיל וחלקן בשוק המקומי היה בערך 75 אחוזים, ניתן היה לקוות להפוך את בתי-הזיקוק בחיפה ממתקן מקומי לבסיס ייצוא של דלק איראני, שאותו היו החברות מייבאות. שלישית, להסכמי רכישת דלק עם איראן מחד ועם ברית המועצות מאידך היו משמעויות פוליטיות שונות. התקשרות כלכלית עם האיראנים היתה משרתת הדי-משמעות מטרות פוליטיות, דבר שישראל היתה מעוניינת בו, אך היא נרתעה ברורות מלהעניק משמעויות מדיניות להסכמי רכישת הדלק הרוסי, זאת משום שמטרת יסוד במדיניות החוץ של ישראל מראשית שנות החמישים היתה לקשור את המדינה מבחינה פוליטית-אסטרטגית למערב. להסתייגות הישראלית הזו היו כמה ביטויים, כמו סירובה להעלות את דרג המשא-ומתן הכלכלי לרמה של שרים או אפילו של שגרירים, הימנעותה מלהציע לרוסים סחורות אסטרטגיות (שארצות-הברית אסרה לייצא למזרח) כתמריץ להשגת הסכמי רכישת דלק נוחים יותר, סירובה להיענות בחיוב להצעת הסובייטים לסייע לישראל להקים מפעל שמנים (בהיעדר כל סיוע חיצוני אחר), והימנעותה מהזמנת מכליות במספנות רוסיים. רביעית, פוטנציאל אספקת הדלק הרוסי היה מוגבל ונתון לתנודות קיצוניות, שצמצמו את האפשרות להסתמך עליו לטווחי זמן ארוכים. כך, למשל, בשל הביקוש לדלק בתוך ברית המועצות נותרה רק כמות קטנה יחסית לייצוא, וכל תנודה קלה בביקוש עלולה היתה לצמצם כמות זו עוד יותר או לבטלה כליל. ההיצע האיראני לא

הושפע כמעט מהביקוש המקומי. וחמישית, על-פי הסכמי רכישת הדלק מברית-המועצות מומן חלק מהרכישה בדרך של סחר חליפין. ואולם, המוצרים הישראליים (תפוזים, למשל) הוגדרו ברוסיה כמותרות, ולכן לא היתה אפשרות להגדיל את כמותם ותמיד היה סיכוי שברוסיה לא יסכימו לקבלם. כל הגורמים הללו הביאו לכך שב-1954-1955 הוחלט להגביל את יבוא הדלק הרוסי לכרבע מסך כל היבוא, וזאת בעיקר כדי להבטיח גיוון של מקורות אספקה, להחזיק קלף מיקוח במשאומתן עם חברות הדלק הבריטיות ולהוויל חלק מן היבוא. היתרה - כשלושה רבעים מכמות הדלק המיובאת לישראל - אמורה היתה להגיע מאיראן.

הדרך למימוש מטרה זו היתה מסובכת ורחוקה מלהיות קלה. לכאורה נפתחו השערים לרווחה באוגוסט 1954, כאשר הושג ההסכם שיישב את הסכסוך החמור בין איראן לבריטניה, סכסוך שפרץ, כאמור, בשלהי 1951. לפי ההסדר הוקם קונסורציום בין-לאומי שניהל את משק הדלק של איראן (ובכך החליף את British Petroleum [B.P.]) בקונסורציום היו מספר רב יחסית של חברות, ובמסגרתו איבדו הבריטים את מעמדם המונופוליסטי בתחום משק הדלק באיראן. כמו כן הוקמה חברת דלק לאומית איראנית בשם NIOC, שלה הוקצתה מכסת הפקה של 12.5 אחוזים מן המכסה הכוללת של הקונסורציום, וגיתנה לה האפשרות לבחור בין הפקתה ומכירתה ובין קבלת תמורתה בכסף. בעקבות זאת נפתחו לפני ישראל שני אפיקי פעולה בתחום הבטחת מקורות של דלק איראני: האחד - אפיק הקשרים עם החברות הבין-לאומיות (ובעיקר הקטנות שבהן - IRICON - שלאחדות מהן לא היו עסקים בעולם הערבי), והאחר, המידי - יצירת קשר עם NIOC, שהיתה מעוניינת מאוד לממש את זכויותיה ולפתח את עצמה כתחליף לאומי עצמאי לחברות הזרות, שבאותן שנים עדיין שלטו בכיפה באיראן.

עם זאת, הבעיות שמולן ניצבה ישראל היו סבוכות. הראשונה שבהן היתה הסתייגותן של החברות הבריטיות השותפות בקונסורציום מאספקת דלק איראני לישראל, זאת בשל חששן מתגובות לא רצויות של הערבים. היסוסי הבריטים היו כבדי משקל, אף-על-פי שהכירו בכך שהפתרון האידיאלי לבעיית אספקת הדלק, הן מבחינתם והן מבחינתה של מדינת ישראל, הוא אכן לייבא דלק איראני. בעיה נוספת היתה חשש דומה של החברות הקטנות בקונסורציום, והבעיה השלישית היתה רתיעתה של NIOC מהתקשרות עם ישראל מאותן סיבות עצמן. בשלהי 1954 הושקעו מאמציה של ישראל בניסיון לשבור מעגל קסמים זה בדרך של פעולה בשלושה כיוונים. הראשון שבהם היה חתימה על הסכם אספקה אחד של דלק איראני, ויצירת תקדים חשוב בכך מבחינתם של הבריטים ומבחינת החברות IRICON ו-NIOC. למזלה של ישראל נמצאה חברה איטלקית (SUPOR) שמעמדה באיראן נפגע בעקבות הקמת הקונסורציום, ולכן היתה מוכנה לפעולות הרפתקניות כגון חתימה על עסקת מכירה של דלק איראני לחברת 'דלק'. עסקה זו נחתמה בנובמבר 1954. קיומו של הסכם זה (שאמור היה להתבצע בראשית 1955) היה נתון-רקע חשוב למשאומתן שנפתח באותו חודש בין ישראל ובין החברות הבריטיות. ההישג המרבי של ישראל במשאומתן זה היה הסכמת 'של' למשלוח נסיוני של דלק איראני לישראל, אם כי זו לוותה בקביעה

שהמשך האספקה ממקור זה יהיה תלוי בתגובות באזור. B.P., שהיתה תלויה יותר בעולם הערבי, סירבה להשתתף בניסיון. לנוכח אי-הוודאות שאפפה את ההסכמים עם 'של' ועם SUPOR, אין תמה בכך שישראל ניסתה ליצור קשר ישיר עם NIOC.

בסוף נובמבר 1954 נרמז לדיפלומטים ישראלים בלונדון כי האיראנים נכונים למכור דלק לישראל. בראשית 1955 יצאו לטהראן יוסף פוט מבנק איגוד וגדעון פרלמן ממחלקת מנהל הדלק במשרד האוצר, כדי לבדוק את מידת נכונותם של האיראנים. שהותם בבירה האיראנית הבהירה להם את הקושי לתרגם את הנכונות למעשה. האיראנים היססו, כמובן (בשל חששותיהם מן התגובות בעולם הערבי ובשל המחלוקת בין משרד החוץ, שהתנגד להתקשרות, ובין ראשי חברת הדלק, שתמכו בה), והעדיפו להשהות את החלטתם עד שיתבהר המצב בעקבות המשלוחים של SUPOR ושל. כאשר התקבלה סוף-סוף החלטה חיובית עקרונית ניהלו האיראנים תהליך מיקוח טיפוסי ארוך ומייגע, שחייב להחזיר את פוט ארצה ולהשאיר את פרלמן במקום. המשאומתן הסתיים רק ב-12 ביוני 1955, בחתימה על הסכם שלפיו אמורה היתה איראן למכור לישראל 75 אלף טונות של דלק גולמי איראני. ההסכם קבע כי המכירה תחל באוקטובר 1955 ותסתיים בספטמבר 1956, והדלק אמור היה להימכר לחברת קש בבעלות ישראלית בשם Compagnie Petrole et Transport Maritime (CPTM) שמשרדיה היו בז'נבה. האיראנים לא התערבו בנושא ההובלה, שאמורה היתה להתבצע בנתיב של מבצע 'ואסקו דה גאמה'.

בינתיים הגיעו לישראל המשלוחים הבריטיים והאיטלקיים של הדלק האיראני בלי כל הפרעה או תגובה מצד העולם הערבי, שכנראה הושאר בעלטה בכל הנוגע להתפתחויות. בתנאים אלו אין פלא ש-B.P. החליטה להפסיק לייבא לישראל דלק יקר מוונצואלה ולהתחיל לייבא דלק איראני, ובכך הצטרפה ל'סוקוני' ואקוס'. החברה הזרה היחידה שעמדה בסירובה היתה 'אסו'.

המפה החדשה של אספקת הדלק לישראל, שהתהוותה באמצע שנת 1955 ושונתרה בעינה עד שלהי 1956, מלמדת - בניגוד למה שאולי ידוע ברבים - שכבר במהלך 1955 הפכה איראן למקור העיקרי של הדלק הגולמי של ישראל. מציאות זו לא השתנתה במהלך 1956 למרות החלטותיהן של 'סוקוני' באותה שנה ושל 'אסו' שנה קודם לכן להפסיק את פעולותיהן בארץ. זאת משום שחלקה של 'אסו' בייבוא הדלק היה בסביבות חמישה אחוזים מן התצרוכת המקומית, ומחליפתה של 'סוקוני', חברת 'סובול', שהיתה בבעלות איש עסקים יהודי-אמריקני בשם סונברון, הגיעה עם 'סוקוני' להסדר שקבע כי 'סובול' תמשיך לספק דלק מאיראן (במסלול 'ואסקו דה גאמה') במשך חמש שנים, החל בראשית 1957. גם חברת 'של' המשיכה לספק דלק ממקור זה במהלך 1956, באותם תנאים שסוכמו בראשית 1955. להברות הזרות היו שמורים אפוא שני שלישים משוק התצרוכת הישראלית, שברובה המכריעה סופקה מאיראן. בתקופה זו אמורה היתה 'דלק' לספק מעט יותר משליש התצרוכת המקומית, וייבאה בעיקר נפט גולמי ומוזט מברית-המועצות. אלה הובלו בכמה מכליות לא גדולות, שמקצתן היו בבעלות ישראלית ומומנו מכספי השילומים, ומקצתן היו חכורות.

העובדות שצוינו לעיל הן רקע חשוב להבנת המציאות שאליה הגיע צבי דוריאל, נציג ישראל, כאשר נחת בטהראן בראשית השבוע השני של מרס 1956.

בודד בשוק הפרטי

רק כתשעה חודשים לאחר שחתמה על חוזה האספקה הראשון עם NIOC מצאה ישראל לנכון לשלוח לטהראן נציג שיטפל בעניין אספקת הדלק. עובדה מתמיהה זו דורשת הסבר במיוחד לאור העדויות המורות כי הגורם העיקרי למעשה זה היה הלחץ שהפעילה חברת הדלק הלאומית האיראנית. חברה זו היתה מעוניינת מאוד בנציג ישראלי שישתה בטהראן ויוכל לטפל בעניין זה. חוסר הקשר הטלפוני והטלגרפי בין ישראל לטהראן, היעדר טיסות ישירות בין שתי המדינות (שלושה שבועות היו דרושים למשלוח מכתב מטהראן לתל-אביב) והאטיות הטיפוסית של ההליכים הביורוקרטיים בטהראן – כל אלה מסבירים היטב מדוע לחצו פקידי NIOC על ישראל, באמצעות חברת IRIS, לארגן לי-CPTM (האיראנים ידעו כמובן היטב מה הקשר של חברה זו לישראל) כתובת וטלפון מקומיים בטהראן (במשך זמן-מה הועבר הדואר שיועד לדוריאל גם לתיבת דואר מספר 1997 של החברה בטהראן).²⁰

אם כן, באופן מפתיע (למי שלא היה מצוי בעניין) נגרם העיכוב בגלל ישראל, וניתן להצביע על שלוש סיבות לכך. ראשית, כדי לשלוח אדם בתפקיד בכיר יחסית היה צורך בתקציב שלאישורו בארץ נדרש זמן רב. משרד החוץ ביקש להטיל את המעמסה הכספית על משרד האוצר, שכן מנהל הדלק, הגוף שעסק בענייני האספקה לישראל, היה בתחומי אחריותו.²¹ במשך חודשים ארוכים סירב משרד האוצר לקבל על עצמו את המימון, בטענה שאת השלית בטהראן, כמו נציגים ישראלים אחרים בתוו"ל, הייב לממן משרד החוץ. שנית, ככל הנראה לא היה פשוט למצוא אדם שיוכל להשתלב היטב במבוכי הדיפלומטיה המקומית בבירה האיראנית ושיהיה בעל כישורים מקצועיים לטפל בעניין אספקת דלק, ושלישית, ואולי מעל לכול, ברור לחלוטין כי ישראל לא ראתה באיוש המשרה הפוטנציאלית בטהראן עניין בעל דחיפות רבה. חוסר נגישות למסמכי שירותי המודיעין הישראליים מאותה תקופה מקשה לקבוע האם אכן היתה זו גם דעתם של גופים אלה. מכל מקום, המופקדים על המשק הישראלי בוודאי חשבו כך.

יבוא של דלק איראני באמצעות חברת 'דלק' היה בעייתי במיוחד מבחינת ישראל בין אמצע 1955 לסוף 1956, וזאת מכמה סיבות. ראשית, למדינה הצעירה לא היו מכליות שיכלו לשייט במסלול 'ואסקו דה גאמה'. אותן מכליות שהצליחה לשכור

20. מכתב ליוונשטיין לחברת 'דלק' מיום 23.6.1955, א"מ 14/1974, ומכתב דוריאל לרום מיום 30.9.1956, א"מ 24/2565.

21. מכתב פרלמן לפוש מיום 22.7.1955, א"מ 7168/2953; פרוטוקול ישיבות הנהלת 'דלק', 9.5.1955 ו-17.5.1955, א"מ 6-5/7015/2942; מכתב פוש למשרד החוץ מיום 9.2.1956, א"מ 24/2565.

(בקושי רב, בשל החרם הערבי) שייטו בנתיב אודסה-חיפה. נוסף על כך היתה סכנה ברורה שהמצרים לא יסכימו לאפשר למכליות הריקות לחזור מחיפה למפרץ הפרסי דרך תעלת סואץ, דבר שהיה הופך את קניית הדלק האיראני לבלתי כדאית לחלוטין. ומעל לכול, התנאים היסודיים של סחר הגפס בין שתי המדינות היו קשים במיוחד מבחינת ישראל. כאמור, הואיל ול-NIOC לא היו בשנות החמישים מקורות דלק משל עצמה היא היתה זכאית, בהתאם להסכם של 1954, למכור 12.5 אחוז מתפוקת הדלק הגולמי של הקונסורציום או לקבל את תמורתה בכסף בהתאם לשער ה-Posted Prices – המחירים הרשמיים של מוצר זה. לחברה זו לא היה אפוא כל תמריץ כספי למכור בכלל, וודאי שלא במחירי הנחה. כמו כן, היות שבאותה תקופה ניתן היה בדרך-כלל להשיג דלק במחירים הנופלים מהמחירים הרשמיים, לא היה גם כל אינטרס פיננסי לרכוש דלק מחברה זו דווקא. עובדות אלו מסבירות מדוע לא היו כלל ביקושים לדלק איראני דרך NIOC עד שזו פיתחה מקורות דלק משל עצמה באמצע שנות השישים, ומדוע היתה ישראל היחידה שהסכימה – ביוני 1955 – לחתום על הסכם עם חברה זו, שלא הצליחה לחתום על שום הסכם אחר עם שום מדינה נוספת במשך כשמונה שנים.²²

במילים אחרות, לישראל היה אינטרס ברור שחברות הדלק הזרות שפעלו בתחומיה ייבאו דלק איראני לארץ, אך לחברת 'דלק' עצמה לא היה אינטרס מעשי לייבא דלק מאיראן כל זמן שמערכת אספקת הדלק שהתבססה על החברות הבריטיות-האמריקניות ועל ברית-המועצות פעלה ללא הפרעה. המניע היחיד להסכם הראשון עם NIOC היה אפוא אחר – ליצור תקדים שיספיע על נכונות החברות הזרות לייבא דלק מאיראן לישראל, ולהראות נוכחות סמלית באיראן בתחום אספקת הדלק העצמאית. לכן, מבחינה אופרטיבית לא היה לישראל כל אינטרס לקנות מאיראן יותר דלק וגם לא לבצע במהירות את ההסכם של יוני 1955. ומעבר לכל אלה, הניסיון המאכזב של קשירת היחסים הדיפלומטיים עם איראן ב-1949–1951 יצר בקרב קובעי המדיניות בארץ תשתית מוצקה של אי-אמון בסיסי בהבטחת איראניות מכל סוג שהוא, ותחושה זו ליוותה אותם במשך שנים רבות לאחר מכן.

על רקע זה ניתן להבין את האיחור בשליחת נציג ישראלי לטהראן. כמה נתונים ביוגרפיים על הנציג שנבחר חיוניים לא רק משום שאינם ידועים ברבים, אלא בעיקר כדי להבין את דרכי פעולתו, את סגנונו ואת כישוריו.²³ צבי דוריאל (ויצמן) נולד ב-22 בינואר 1900 בשבלי (Shavli) אשר בליטא, שהיתה אז בתחומי רוסיה הצארית. מקום לידתו הקנה לו אזרחות ליטאית (רוסית), שעליה שמר במשך שנים רבות. בצעירותו היה פעיל בארגון הנוער 'צעירי ציון' במקום מגוריו, אך ככל הנראה הפנה

22. תזכיר של דוריאל מיום 24.10.1962, א"מ 3435/15.

23. עד שיצוין אחרת, הניתוח מתבסס על תיק השירות האישי של דוריאל במשרד החוץ בירושלים, ועל ראיונות של המתבר עם נח ויצמן, בן דודו של דוריאל, ב-20.9.1987, ועם מאיר עזרי, ב-24.8.1987.

את עיקר מרצו ללימודים. ברור שהיו לו כישורים לכך, ונראה שגם גב משפחתי כלכלי שאפשר זאת. ב־1918 השלים בקאזאן תעודת בגרות ממשלתית והחל מיד את לימודיו באוניברסיטת טומסק. המהפכה הקומוניסטית, שפרצה שנה קודם לכן, שינתה את תוכניותיו. הוא גויס לצבא האדום ושירת בו מ־1919 עד 1921 כתותחן. באותה שנה עלה אביו ארצה (האם נותרה ברוסיה ונפטרה שם זמן קצר לאחר מכן), והשתלב בעסק המשפחתי, שאחר־כך הפך לבית־החרושת 'נור' לייצור גפרורים בחיפה. הבן לא הצטרף לאביו. הוא עזב את רוסיה לצ'כיה וב־1921 החל את לימודיו באוניברסיטת פראג. שנה לאחר מכן עבר לגרמניה, ועד 1925 למד באוניברסיטת ברלין. את לימודיו הגבוהים סיים באוניברסיטת לייפציג, שם קיבל, ב־1927, תואר דוקטור למשפטים ולכלכלה. במשך שש השנים הבאות שימש יועץ משפטי לנציגות הרוסית בברלין.

ב־1933 עלה דוריאל ארצה והשתלב בעסקי 'נור'. במסגרת זו התנהלה עבודתו עד 1947, הן בפלסטינה והן בלבנון, שבבירתה הקימה החברה מפעל נוסף לייצור גפרורים. באותן שנים היה דוריאל גם בעל דרכון לבנוני. ב־1935 נשא לאישה את דורלה לבית אנגלר, ושנה לאחר מכן נולדה בתו היחידה. לאחר הקמת המדינה, עד 1952, שהה בפריס ועסק בפעילות מסחרית מטעם העסק המשפחתי. עם כינון הסדר השילומים בין ישראל לגרמניה באותה שנה גויס מטעם שירות החוץ של ישראל לצורך ניהול המשלחת בברלין. פעילותו זו נמשכה שנתיים, ועם סיום תפקידו חזר ארצה ושהה בה כשנה עד שנקרא לשליחות בטהראן.

גדעון רפאל, שהמליץ על דוריאל, הכיר כנראה היטב את כישוריו. השכלתו המשפטית־כלכלית, שליטתו בארבע שפות אירופיות, נסיונו המקצועי בשירות הנציגות הרוסית בגרמניה בסוף שנות העשרים, בשירות ישראל בראשית שנות החמישים ובמסגרת העסקים המשפחתיים, היותו 'איש העולם' ויכולתו לקשור קשרים אישיים – כל אלה השלימו פרופיל של דיפלומט מקצועי לעילא ולעילא. מעבר לכך, דוריאל היה בעל חוש התבוננות חד וכושר ניתוח, ומעל לכול הוא היה בעל כשרון כתיבה וחוש הומור יוצאי דופן. מושג כלשהו על ססגוניותו של האיש ניתן לקבל מהעצות המעשיות שיעץ לראש מנהל הדלק של ממשלת ישראל, ישראל קולוב, במחצית מאי 1957, כאשר לדרך שבה כדאי לבלות חופשה בפריס:

תשכה את כל הספקים והאשראים והתיקונים ותהנה מחייך ותחרים מכונית מאנשי שדרות ווגראם ותסע לשארטר ותבין מדוע אירופה לא מתלהבת לקונסרבים רעיוניים ותורות מאמריקה ורוסיה, ותראה את השרון של איל־דה־פראנס, הפורח עכשיו. וכשתחזור תסתובב בסימטאות מול גוטר־דאם ותעבור הנהר בגשר הנרי ה־4, ותראה בליל ירה את כיכר פירסטמברג וכיכר וואז' אשר אהבתי, ותתבטל בתנויות סוהרי העתיקות והתמונות. ואם שקקה נפשך לתמונות הגלות ולעיבוד תפישותיך הציוניות, תפנה ל'רחוב השושנים' (רי דה רוזי), מאה שערים של פאריס, מקום בו תוכל אצל אותו ספק עצמו למצוא גם מזוזה ותפילין וש"ס וילנאי, גם דגים ממולאים, גם כתובת של

זונה, 'שיקצה' כמובן, כדי לא לעבור על איסור מן התורה, עם הגיל והסייז ויתר הפרטים הטכניים ההולמים את צרכיך, ואם תעשה רושם של אדם 'הגון' יציעו לך 'ירוקים' במחיר שחור, בזיל הזול, עם תשלום מידי בגרנטיה בתל-אביב על אפה ועל חמתה של כל הצנזורה, ויזמינוך להתפלל מנחה. וכשתעלה בך בחילתך, תרוץ מעבר לנהר ליביסטרו' הראשון ותשטוף פוך ונפשך ביין הזול, הממרר מעיים בלתי רגילות, אבל השייך לפאריס, כיין צימוקים לקידוש של סבא, ותאמין או בגדלות מבצענו.²⁴

לאמתו של דבר היה דוריאל בעל כישורי יתר לתפקיד הספציפי שהוטל עליו, אף שלא היה לו ניסיון מעשי בתחום עסקי הנפט. המטלה הוגדרה במדויק רק כהבטחה קשר הרלק בין שתי המדינות, ונמסרה לו רשמית על-ידי קוזלוב. בתדריך שהועבר לו לפני נסיעתו, ושאותו התבקש להשמיד לפני צאתו מהארץ, הובהר לו שעליו לספק מודיעין כלכלי על פעילותה של NIOC, לפתח קשרים קרובים עם מנהליה (גם כדי להקהות את חוד הביקורת, שעשויה היתה לטעון שישראל אינה משתדלת לקנות דלק איראני בהיקף ניכר), ולפקוח עין על פעילות ערבית אנטי-ישראלית בטהראן, בעיקר בהקשר הכלכלי. מעבר לכך לא נדרש דוריאל למאומה.²⁵ יתרה מזאת, לפי הנחיות משרד החוץ הישראלי חייבה נוכחותו של דוריאל זהירות מרבית. וכך הוסבר המצב לסמנכ"ל משרד האוצר הישראלי בראשית אוגוסט 1956:

בגלל מצבם המדיני העדין עומדים הפרסים בתוקף על כך שכלפי חוץ לא יראה כאילו הם מקיימים אתנו קשרים כלשהם. גם לדוריאל אין כל מעמד רשמי, אם כי מותר לו לקיים קשרי מסחר עם אנשים פרטיים או גופים מסחריים בישראל. אסור בהחלט שיראה כאילו הוא מקים קשר כל שהוא עם הממשלה הישראלית (גילוייו של קשר כזה עלול לגרור אחריו תוצאות חמורות הן לדוריאל והן לעניין שלנו בכלל). לכן נהוג שכל התכתבות עם דוריאל מתנהלת בצורה 'פרטית' בהחלט, ואנו נוהרים מאוד מלהזכיר את מעמדנו הממשלתי הן בתוכן ההתכתבות והן בצורה החיצונית. מאותה סיבה אין אפשרות כמובן לשלוח אליו מברקים 'רשמיים' (המגיעים שמה כשהם מסומנים ETAT-ISRAEL, בהתאם לאמנות הדואר). בקשר לעסקותינו בפרס נצטרך עתה לטלגרף לד"ר דוריאל מפעם לפעם, ואין ברירה איפוא אלא לעשות זאת במברקים 'פרטיים' חתומים על ידי קוזלוב.²⁶

לצורך התכתבותו עם הארץ התבקש דוריאל לשלוח את מכתביו לתיבת דואר 'פרטית' בירושלים, ובהתאם לכך אמור היה הצינור המנהלתי בינו ובין המחלקה הכלכלית של משרד החוץ לעבור דרך חברת IRIS בלבד. מברקים חשובים, שבשלבם

24. מכתב דוריאל לקוזלוב מיום 13.5.1957, א"מ 2953/7168/4.

25. מכתב קוזלוב למירון מיום 4.3.1956, שם, שם.

26. מכתב פרלמן למשרד האוצר, 2.8.1956, א"מ 2967/1.

הראשונים לפעילותו של דוריאל בטהראן היתה כמותם מזערית, נשלחו אליו דרך 'המוסד'. עם כל המגבלות הללו היה זה אך טבעי שדוריאל, שהיה בעל כישורים ברורים למלא פונקציות נוספות, יוכל לשמש למעשה 'האיש המדיני של ישראל' בטהראן, שבה שהו עד אז רשמית רק נציגי הסוכנות היהודית. עם זאת, מסתבר שלא רק שהיו בין דוריאל לבין שולחיו בארץ אי-הסכמות באשר למטלותיו הלא-רשמיות, אלא שגם לא תמיד ראו שני הצדדים עין בעין את התחום המוגדר 'המקצועי' של פעילותו. הבהרת נקודות המבט השונות, שההבדלים ביניהן נשמרו במידה רבה במשך השנים הראשונות לשליחתו בטהראן, חיונית כדי להבין חלק מהמגבלות הפנימיות שבמסגרתן פעל וכדי לספק במקביל קריטריון חשוב להערכת עבודתו.

מיד עם ראשית שליחתו גיבש לעצמו דוריאל את התפיסה שעל ישראל להקדיש מאמצים גדולים במיוחד, מתוך נכונות לשלם מחירים כלכליים לא מבוטלים, כדי לבנות גשר מדיני לאיראן שבסיסו הוא הכרה דיפלומטית מלאה, וזאת במטרה להבטיח אספקת דלק לטווח רחוק ממדינה זו וכדי לבנות בסיס תמיכה אסטרטגי לישראל בחלק זה של העולם. לפי טענתו, מאמצים אלה אמורים היו לשאת פירות הילולים. את טיעונו הציג לשולחיו בירושלים כבר מימיו הראשונים בטהראן, ומוטיבים עיקריים בהם לא השתנו במשך שנים לאחר מכן. מאפריל 1956 ועד מועד סיום כהונתו באיראן, שתים-עשרה שנה לאחר מכן, הפך דוריאל למטיף העיקרי בדבר חיוניותה של בניית ציר אסטרטגי בין ירושלים לטהראן ובדבר האפשרות לעשות זאת. בדיעבד, לנוכח התאמתה של התזה הזו ברבות השנים, אין בה, לכאורה, רבותא גדולה. ואולם, לאמתו של דבר דרוש היה דמיון מפותח ואמונה חזקה במיוחד כדי להציגה חצי שנה לפני מבצע קדש. כבר באביב של אותה שנה (1956) שלח דוריאל לירושלים תזכיר ארוך ומנומק, ובו פרש לראשונה לפני הנהלת משרד החוץ יריעה דיאגנוסטית רחבה והמלצות פעולה שיש עניין היסטורי בהצגתם המפורטת, שכן תזכיר זה הפך ברבות השנים לימורה נבוכים של כל שליחי ישראל באיראן עד סוף שנות השישים:

לישראל קרן רמה בתור מדינה דינמית, תעשיתית, תרבותית, מדעית, אמיצה, חמושה ולוחמת הנשענת על הכוח הכספי היהודי האגדי ועל השפעת יהדות העולם. הדמיון המזרחי מוסיף לכל אלה כהנה וכהנה. מבחינה פרסית פנימית לא קיימת נטיה אנטי ישראלית או פרו ערבית מגובשת או מתוכננת. ישראל לא שייכת לבעיות ולדאגות הממשלה והקהל הפרסי. יותר משיקול מדיני קיימת סלידה מפני טרדת ויכוחים בלתי נעימים עם הערבים. אין לזלזל בכוח הבולס של הנוחות העצלנית הזאת. הימנעות מפעולה ודחייתה והתחמקות מילולית שייכות לאופי הלאומי ולמסורת הציבורית. העובדה שישראל מהווה נושא אקטואלי בעולם, וכל פעולה בקשר עם ישראל מן ההכרח שתתפרסם, אף היא דוחה להתמנה והשהיה. הגירוי האנטי ערבי והאנטי שיעי קיים, אבל אינו מהווה גורם פעיל, אלא רקע חבוי כללי אשר בערכו אין לזלזל. אבל עליו אין לבנות. מאידך, יש להתחשב עם רגש דתי

אף הוא כבוש, של אי אמון וזרות כלפי ישראל כמדינה יהודית. להבדיל מטורקיה אין פרס מדינה חילונית. החוגים הדתיים השיעים והקנאים אמנם דוכאו והורחקו מן השלטון והם חסרי מנהיגות, אבל השלטון הקיים נמנע מלהתגרות בהם ולתת חומר להסתה. פרט לאמנת בגדד אין אינטרס מדיני, כלכלי, או מסורתי אשר יקשור את אירן לעולם הערבי. יותר רציני הקשר הלשוני, הדתי, הגזעי וההיסטורי עם פקיסטן וההשפעה המסתמנת מקאראצי. אמנת בגדד עודנה כלי ריק מתוכן אבל המאמץ הנמרץ הנעשה על ידי אנגליה, עירק ואמריקה להכניס רוח חיים ולבנות בסיס כלכלי לבר מינן זה, עלול לקשור את פרס לעירק ולפקיסטן וישפיע תוך זמן קצר גם על עמדת פרס בענייננו. בשטח זה פועל הזמן נגדנו. לעיתונות, עם כל היותה נרצעת לשלטון בבעיות הבסיסיות של המשטר, נודע חופש יחסי ביתר השאלות ובשאלת ישראל-ערב בכלל זה. אם כי איננה מהווה כוח קובע בשום דבר, אין לזלזל בערכה כגורם יוזם, בולם ומטריד. כבכל המזרה העיתונים הם רשות היחיד של אנשי 'עסק' עיתונאי-מדיני רודפי בצע. עמדת העיתונות בשאלת ישראל-ערב די אוביקטיבית אך מתוך אדישות נמסרות ידיעות משני המתנות במקריות וברשלנות בולטות לעין. הנושא הישראלי, יחסי ישראל ערב ויחסי ישראל פרס אינם בחינת הס מלהזכיר בחוגים פרסיים וניתנים לוויכוח גלוי ומעשי. מענינת הנטייה להפגין אי תלות מדינית ולדגול במסורת הפרסית העצמאית. גורמת לבטייה זו גם מפלגת הטודה, החיה וקיימת במחתרת, המאשימה את הממשלה והמשטר בהשתעבדות לגורמי חוץ. מדינאים מרחיקי ראות ופטרוטים שלא על מנת לקבל פרס, נדירים ביותר. על רקע השחיתות הכללית מתקשרת כל החלטה מדינית או מנהלית עם טובת הנאה פרסית אותה צריך לעורר או לאון ולמנוע. היהודים הפרסים נהנים מחופש מלא בענינים יהודיים, כולל ארגון וחינוך ציוני, עליה וקשרים אישיים וציבוריים עם ישראל. למספר פרנסים נודעת השפעה בצמרת הפרסית. גורם אישי חשוב ומכריע בסופו של דבר מהווה השאת, אשר הודות לתמיכת הצבא ואיזון הכוחות של הכנופיות המתנצחות זו עם זו נעשה פוסק אחרון בכל דבר. הוא אהוב על נתיניו היהודים. הרים בשיחות אישיות את ישראל על נס כדוגמא לקדמה ולבניין אבל מגלה פחד מ'שמאליות' של האוכלוסיה והשלטון בישראל. בשטח הנפט, ידוע המאמץ להפגין עצמאות וכבוד לאומי ולסחור במישרין בחלק הנפט המגיע לפרס לפי ההסכם עם הקונסורציום כדי לרכוש ולהבטיח שווקים ולהחליש את התלות בקונסורציום. בעניני הנפט קיים רגש של התחרות עם ארצות ערב אשר מעלה גם את הרעיון ההגיני של שיתוף פעולה ומדיניות נפט מתואמת. לפנינו אפוא שתי נסיות נוגדות חיובית ושלילית והזמן עלול לפעול לרעתנו.²⁷

27. תזכיר מיום 18.4.1956, א"מ 2410/11.

התוכנית שהציע דוריאל היתה פעילות אינטנסיבית לניצול מנופים חוביים ולבלימת גורמים מזיקים:

אין להניח שהזמן יביא מאליו שינוי בעמדת פרס, להפך, בכמה גורמים הזמן פועל נגדנו ועלינו לרוץ נגד הזמן. לא נראה גם שום שיקול אחר אשר יחייב אי פעילות או המתנה. לכן המצב מחייב פעילות שיטתית הכרוכה בתוכנית, דציפיות, שיתוף פעולה שוטף עם המרכז ואי-אילו הוצאות. נציגנו במקום יפעל במקום בתור נציגה של לשכת המסחר וחברת הדלק שלנו ובתור יועץ של פירמות. צורה זו מאפשרת, בלי הסוואות נוספות מיותרות, מגע מכובד עם כל הגורמים ובכל השטחים. בשטח המסחרי והכלכלי יש, תוך ניצול העדיפות הנודעת לעיני כלכלה ושל הדאגה החמורה לייצוא הפרסי, לגייס את החוגים המסחריים ולהפעיל את משקלם, קשריהם עם השלטון לחצם ויוזמתם למען הידוק היחסים עם ישראל, לטובת הכלכלה הפרסית עצמה בהווה ובעתיד, להחדיר את הרעיון של הסיכויים בעבר ובהווה ואת החרדה להתמצת הזמן והזנחת השוק הישראלי למתחרים; מגע בכל הצורות, עסקיות, רשמיות וחברתיות עם המוסדות ואנשי המפתח, לשכת המסחר, פקידים כלכליים, בנקאים; על סיכויי מסחר מעבר, הקשרים הבינלאומיים המסחריים הישראליים, אפשרויות הקלירינגים הישראליים לעסקים משולשים, אפשרויות הבנקאות הישראלית וקשריה הבינלאומיים והחדרת הרעיון שהסגר המצרי מכוון גם נגד הייצוא הפרסי ופרס מעונינת כמונו בסילוקו. אותו הדבר בשטח הפיתוח, השקאה, שיכון, חקלאות, עבודות ציבוריות, הבריאות הסוציאלית, מלחמה נגד מחלות אנדמיות, חינוך וסילוק אנאלפביתיות. בכל השטחים הללו אסור לזלזל באינטרסים אישיים, חומריים או ציבוריים של כבוד של הגורמים האישיים באירן, אותם יש לגייס ולנצל בעיקר לקבלנות משותפת. לפיתוח באירן. גישות הפרסים כענייני הנפט ונטייתם להפגין אי תלות ולחפש דרך עצמאית של שיווק ורכישת שווקים מחייבת נוכחותנו המתמדת כלקוח הנפט הפרסי והפגנת תמיכתנו בנטיה הפרסית לעצמאות. יש לדאוג להחדיר בעצה ובמעשה את הרעה והסיכוי שישראל עשויה, כמדינה היחידה באזור, להיות שוק קבוע וגדל לנפט פרסי משענת למדיניות הנפט הפרסית העצמאית גם ניצול קשרי ישראל בעולם. בשטח המדיני יש לנצל את הנטיה הפרסית להופיע כבעלי מדיניות בלתי תלויה, את הניגוד החמור הקיים לגבי מצרים וגרורותיה, לעירק ולסעודיה, את הסכנה הכללית של המשטר המצרי, הזיותיו והרפתקנותו, ולהחדיר את המושג של ישראל כמדינה יציבה וחסונה נגד קיצוניות, היחידה באזור וגרנטיה יחידה נגד השתלטות ערבית-סוגית על כל האזור והנפט. עמדת המפתח הנודעת לשאח מחיבת מאמץ להקנות לו מושגים נכונים על החברה והשלטון הישראליים ולתקן את בלבול היוצרות בין 'שמאליות' וקומוניזם. ישראל היא המדינה היחידה במזרח התיכון החסונה נגד בולשביזם הודות לרמת חייהם של תושביה, מוסדותיה

הסוציאליים, האידיאולוגיה הציונית והמסורת היהודית. אשר לעיתונות, איננו יכולים להיכנס בתחרות עם הכסף הערבי ולהסתכן בסכנת סחיטה. מאידך עלינו להישען על הקשרים וידיעת האנשים והתנאים של הפרנסים היהודים המקומיים ולהשתדל להגיע למכסימום במינימום של הוצאות בלתי נמנעות.²⁸

לפיכך, הרעיון הראשוני שהנחה את דוריאל עם בואו לטהראן היה לבנות יחסים מ'למטה', כלומר ליצור ערכיות, בעיקר כלכלית, כדי לפתוח דלת להכרה מדינית. יישום מודל הפעולה האידיאלי הזה הצריך משאבים, ובראש ובראשונה הוא הצריך החלטה על החיוניות שבהקצאתם. לא אלה ולא זו היו בירושלים באמצע שנת 1956. תשובתו של מנהל מחלקת אסיה להצעתו האופרטיבית של דוריאל – מסע הסברה שיהיה כרוך בהזמנת אנשי מפתח איראנים לישראל – מעידה כי היו דרישות נוספות שחייבו הקצאה של כספים מטעם משרד החוץ:

הבעיה שלי לא היתה שלא ידעתי את מי להזמין, או שלא יכולתי למצוא אנשים מוכנים לקבל את הזמנתנו, אלא לא יכולתי למצוא דרך לממן את ההזמנות. כדי שתבין, אין לרשותי שום תקציב מיוחד. התקציב הכללי של משרד החוץ יתולק כעת בין המחלקות והוא יספיק בערך כדי הזמנת שני אורחים במחצית השנה, מכל השטח הענקי של אסיה ואפריקה. בלי עזרת יהודי פרס כל ההצעות להזמנת אורחים אינן מעשיות.²⁹

באותה תקופה לא הצליח המשרד להשיג תקציב אפילו עבור בלדר אחד שיעבור בארצות אסיה ובדרכו יעבור אף בטהראן.

נוסף על כך, משרד החוץ הישראלי העריך את האפשרות שהציג דוריאל לשינוי בגישה של איראן בעניין כינון יחסים מדיניים עם ישראל כ'לא בלתי מבוססת לזמן ארוך אך אופטימית מדי לגבי העתיד הקרוב'.³⁰ תוכניות פיתוח משותפות היו מותנות בהבעת נכונות קונקרטיה מצד האיראנים להירתם אליהן, וזו לא נראתה לעין במחצית השנייה של 1956. כלכלני משרד החוץ הישראלי הטילו ספק רב באפשרויות של ייצוא לאיראן בממדים ניכרים. בנתונים אלה, של אפשרות סחר בכיוון אחד בלבד, גילתה ישראל עניין מועט בנושא.

מעבר לכך, נראה כי שני גורמים מרכזיים הביאו למעשה לדחיית הדחיפות במימוש חלק הארי של התוכניות האופרטיביות של דוריאל: אי האמון הבסיסי ביושרם של האיראנים בכל הנוגע להסכמים ובנכונותם לעמוד נגד לחץ ערבי, והאפשרות לקבל נפט איראני מהחברות הבריטיות והאמריקניות בלא צורך להקצות משאבים גדולים מאוד לרכישות ישירות של דלק מ-NIOC ולהסדרי הובלה יקרים

28. שם, שם.

29. מכתב לויין לדוריאל מיום 26.4.1956, א"מ 2565/24.

30. תזכיר מיום 6.6.1956, שם.

ומסובכים של נפט גולמי איראני באמצעות חברת 'דלק'. הסיכום של מומחי משרד החוץ, שקבע כי יש להיערך לפעולה ממושכת, המליץ 'להיות איטיים יותר' וקרא רק ל'פעולה סובלנית ומבורכת' בטהראן, בקבעו כי 'לא נהיה גלויים אם נעלים את חששנו המבוסס פן נטיתו של דוריאל לדחוק את הקץ תביא למעשים בלתי שקולים'.³¹ הנציג הישראלי בבירה האיראנית נדרש למעשה לאסטרטגיה של צעדים קטנים בוני אמון, של הפצת ידע ואינפורמציה על ישראל, ושל שמירה על פרופיל נמוך בתחום המדיני והכלכלי. בתחום זה הויב למעשה לא רק להימנע מליזום הסכמי אספקת דלק נוספים עם NIOC, אלא אף לדחות את מימוש ההסכם של יוני 1955.³²

תסכולו של דוריאל היה אפוא בלתי נמנע. בהיעדר כל מטלה ממשית בתחום אספקת הדלק הוא התחמק ככל יכולתו ממגע עם נציגי חברת הנפט הלאומית האיראנית עד נובמבר 1956, ולמעשה, מלבד העברת אינפורמציה על ענייני נפט כלליים במדינה, הקפיא כל פעולה בתחום היוזמות להרחבת קשרי הדלק בין ישראל לאיראן. יתרה מזאת, מטלתו היחידה עד לאחר מבצע קדש היתה להשיג את הסכמתה של איראן להארכת תוקף החוזה עד מרס 1957 בשל חוסר יכולתה של ישראל לממשו. האיראנים לא התעקשו, אך דוריאל התריע מפני הסיכונים שבקיבוע דימויה של ישראל כקונה לא רציני:

NIOC לא יעשו קשיים כי החוזה שלנו נחוץ להם, מטעמי תקדים ראשון ופרסטיג'יה, עוד יותר מאשר לנו ויותר חשוב בשבילם מהקנס הקטן אשר הם יכולים לתבוע. ויותר מזה, הזנחת החוזה על ידינו אף היא תהווה תקדים מאד לא נעים גם לחברה וגם לפקידים האחראים בעד הקו הנוכחי. העובדה העיקרית נשאת שאנחנו 'הבן היחיד' אשר התם ומשלם במטבע הופשי. מכאן האהבה ובוה גם מקור 'האכזבה מאיטיות הביצוע והזהירות האדיבה בשאלת ההארכה. הזכרה חוזרת של הרפתקנים, ספסרים ובעלי דמיון המסרידים אותם תמיד, להבדיל מאתנו, מאשרת לי שקים, או היה קים חשש שגם עיסקתנו לא רצינית, או מחופזת, ואנחנו פשוט מזניחים את החוזה ואין רוצים בו עוד. אנו מעוניינים לשמור ולחזק ולא להרוס או להחליש את העמדה אשר רכשנו לנו. מי יודע אם בקשר עם התפתחויות בעתיד לא נבנה על העמדה הזאת דברים יותר חשובים.³³

משרד החוץ גם לא קיבל את המלצתו של דוריאל לנסות ולקשור את אספקת הדלק לישראל בנקיטת עמדה איראנית גלויה בעד חופש המעבר של מטענים לישראל בתעלת סואץ, מתוך חוסר אמון בהצלחתו של ניסיון כזה. קניית תומכים לישראל

31. שם, שם. ראה גם מכתבו של ששון למשרד החוץ מיום 12.6.1956, שם.

32. מכתבו של דוריאל לפרלמן מיום 19.6.1956 (א"מ 2953/7168), ומיום 28.7.1956 (א"מ 733/8).

33. מכתב דוריאל לפרלמן מיום 6.8.1956, א"מ 2953/7168.

בדרך של אירוח נציגים איראנים בארץ לא צלחה אף היא. העול הכספי של האירוח אמור היה להיות מוטל על הקהילה היהודית באיראן, והדיווח של דוריאל בראשית יולי 1956 מסביר מה היתה אכן הנגף המתמדת בתחום זה:

פנינו לשלושה פרנסי הקהילה הראשיים והקובעים ואל תקנאו בנו. נתקלנו בכל האדישות השמנה, בכל הארסנל של תכסיסי השהיה ותירוצים מזרחיים ולך ושוב וכו'. מצאנו הבנה מילולית אבל גם הרבה מנטליות גלותית של פחד (לא מבוסס לכל הדעות באופן אובייקטיבי) ונשאלנו תמיד האמנם אין למדינה העשירה הסכומים הזעומים לפעולה מועילה? מבלי שתהיה אפשרות לפזר את העול הרי הוא נופל על הפרנסים עצמם וזה מעורר גם הרבה קמצנות אישית. התוצאות עד היום - הבטחה והתחייבות לעשות 'נסיון' [לגייס] סכום של 600 דולר המספיק להוצאות נסיעה אחת, ויראו בעתיד איך להמשיך.³⁴

הנוסע הראשון שביקר בארץ במימון הקהילה היהודית היה פרופסור נפיסי (Naficy) מאוניברסיטת טהראן, מומחה להיסטוריה, פילוסופיה וספרות פרסית. לעומת ההגבלות שהוטלו על פעולותיו של דוריאל בתחומים אלה, ניתן לו הופש פעולה מוחלט בתחום המודיעיני ובקשירת קשרים - תחומים שבהם הצטיין. בדיווח מסוף ספטמבר 1956 מתאר דוריאל תיאור מאיר עיניים של המציאות התברית-פוליטית שבה פעל בטהראן:

הכל פה מרוכז בשכבה אריסטוקראטית לבנטינית (אם כי פחות לבנטינית מאשר בארצות ערב - מתוך המסורת והריבונות העתיקה קימים אלמנטים רציניים ונהדרים) הכוללת את הצמרת המדינית, הכספית, פרט למסחר, והאמנותית. אירת החצר של מלך המלכים, ההתנפחות הקיסרית, מוסיפה צביון מקומי מיוחד הזכור לי מילדותי מרוסיה הצריסטית. חוסר מפלגות וכוחות מדיניים רעיוניים מגובשים והתרכזות השלטון בידי המלך מקנה חשיבות מיוחדת למספר יועצים, להתרשמות זו או אחרת של הוד מלכותו, לגורמים מקריים, מצבי רוח וכו'. אפילו לקשקוש ורכילות הגברות בחברה וכדומה, דברים המזכירים את המדיניות של המאה התשע עשרה. אפילו המעצמות הגדולות מסתגלות לסגנון הזה. לפגישות, לשיחות, ליציגות נודע ערך מיוחד. צריך היה לחדור לשכבה הזאת, להתקבל עליה. חושבני שהצלחתי במידה מסוימת, לא בלי עזרה גדולה של אשתי. הכנסת האורחים הכללית, הסקרנות לזרים בכלל ולישראל בפרט, הפרסטיז'ה הישראלית העצומה, הפיקנטיות שבהופעה גלויה של ישראלי, וההבנה והערצה של התרבות הפרסית, הסוואה אינטלקטואלית כללית ההולמת את הסנוביות של אלה ואת האינטרס הכנה של אחרים - כל אלה עשו את שלהם. לא אפריו אם אני

34. מכתב דוריאל ללוי מיום 5.6.1956, א"מ 2564/3.

שיצרתי לי גישה לכל דלת. השגריר הצרפתי והציר ההולנדי עזרו לי הרבה וביודעים. היהודים, אחוזי התסביך הגלותי כלפי גויים, נהנים הנאה רכה ומתלהבים ליצירת כרם גדול למטרותיהם. אינני חושב שההתלהבות תספיק להפשיר את קרח כיסם. בניגוד לאינטליגנציה הערבית האחוזה לאומנות צעירה בלתי מרוסנת ומתוחה עד להיסטריה, קימת בפרס, כתוצאה מריבונות עתיקה וביטחון עצמי לאומי, פטריוטיות בריאה ומיוצבת עם ביקורת עצמית המרשה גישה שקולה לישראל. קימים חוגים המאמינים בכנות בתועלת בקשרים עם ישראל, אשר דמות ישראל נראית להם כמו שאנחנו רוצים שתיראה. מבחינה תכסיסית מידת מהוים החוגים האלה בני ברית, גשר יעיל ומכובד לכל מיני קשרים ויש לראות את הנולד; אם אנחנו נאלצים היום למגע ולקשר עם השכבה השלטת ושלטון אשר לגיטימיותו לייצוג האומה הפרסית ואורך ימיו מוטל בספק, הרי הקשר וההבנה ההדרית שיש ליצור עם האינטליגנציה הכואבת את כאב השעבוד הסוציאלי, הנחשלות והאביונות ישמש יום אחד מעבר וביטוח קשרים עם כוחות יותר רפרזנטטיביים אשר ייצגו את האומה הפרסית ויהיו עשויים לראות בישראל דוגמא, ידיד ומורה דרך.³⁵

דוריאל לא הגזים, ככל הנראה, בספרו על מידת הצלחתו להתערות בחברה הגבוהה האיראנית ובקרב האליטה התרבותית של טהראן. בפגישה בין דיפלומט איראני לנציג ישראלי בראשית פברואר 1957 הביע הדיפלומט את דעתו כי זה חשוב וכדאי מאוד אם דוריאל ימשיך להישאר באיראן. הוא הצליח לקשור קשרים עם כולם ודווקא בין האינטלקטואלים, שהוא כבש אותם עד כדי כך שהוא מסוגל לשוחח על האמנות והספרות של פרס. שהותו בטהראן חיונית ביותר והוא עושה, בלי שום ספק, עבודה חלוצית.³⁶

המקורות שאליהם הגיע דוריאל מחוץ לחוגים האיראניים היו מגוונים. כך, נוסף על הקשרים שקשר עם שגריר צרפת ועם הציר ההולנדי, הוא הצליח לפתוח צוהר חשוב לנעשה בקונסורציום האיראני באמצעות קשריו האישיים עם קולונל רעפיטון, שבאותה עת היה פקיד גבוה ומנהל יחסי הציבור, קשרי העיתונות וקשרי החוץ של הקונסורציום. קולונל רעפיטון היה איש הצבא הצרפתי ובעבר מפקדו וידידו של מוריס פישר, שהפך לשגריר ישראל בצרפת עם קום המדינה.³⁷ בזמנו ברח רעפיטון מסוריה כדי להצטרף לצבאו של דה גול. הוא הכיר כמה ישראלים, ובהם דוד הכהן. הוא אף היה מקורב לפייר ז'ילבר, שגריר צרפת בישראל ב-1956, ומעל לכול היה

35. מכתב דוריאל ללוין 25.9.1956, א"מ 2565/24.

36. מכתב לוין למשרד החוץ, 13.2.1957, א"מ 3747/28.

37. על יחסי היישוב היהודי בפלסטינה וישראל עם צרפת ראה: צלה הרשקו, 'צרפת, הישוב היהודי בארץ ישראל ויהדות צרפת: 1945-1949', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ה.

'אוהב ישראל מובהק'. הקולונל ירע להבהיר סתירות וניגודים שהתגלו באינפורמציה שהועברה לדוריאל עליידי פקידים בקונסורציום, והקשר עמו היה בעל ערך מודיעיני ממדרגה ראשונה. דוריאל מצא נתיבות גם לקורפוס הדיפלומטי בטהראן. כך, בלשון המעטה טיפוסית, תיאר אותו דיפלומט בריטי בטהראן בראשית אוגוסט 1959: 'Doriel is a shrewd fellow who has made himself quite a useful if unobtrusive position here. He is of ultimately Russian extraction, speaks most languages and has an attractive, intelligent wife of German-Jewish origin'.³⁸

כמו־כן הצליח דוריאל לקשור קשרים במערכת הפוליטית ובעיקר בחצר השת. ההיכרויות הראשונות נוצרו ביוזמתו ובעידודו של פרופסור עגבאל, שר החצר האיראני.³⁹ בראשיתם של הקשרים עם ראשי המג'לים היה 'האיש שלנו' אמירי נורי, שהיה גם חבר ועדת הנפט של גוף זה. מקור אחר היה טעז'ג'וד, שהיה שר המסחר והתעשייה עד ראשית 1958 ולאחר מכן מנהלו של הבנק המסחרי הפרטי הגדול ביותר באיראן.⁴⁰ הדיווחים שהועברו ארצה שיקפו כמובן מכלול מקורות אלה, ומקורות אחרים שנספכו עם התרחבות פעילותו של דוריאל בטהראן.

הצלחותיו אלה של דוריאל ראויות להערכה רבה, שכן הושגו למעשה בלא גיבוי של ממש ממשרד החוץ הישראלי.⁴¹ אין ספק שבמהלך 1956 לא ראה משרד החוץ חשיבות רבה בעמדה שרכש לעצמו דוריאל בטהראן. עובדה זו מצאה את ביטויה לא רק בהגבלת כוונות פעולתו אלא גם בהקצנה הכספית הועזמה שהוקצתה למימונה. לשם מימון המלון שבו שהה נאלץ דוריאל להוציא כמעט את כל שכרו. לא היה לו רכב, ולא היה ביכולתו לגייס עזרה טכנית:

בתנאי המלון אין לי אפשרות להעסיק בצורה יעילה עזרה טכנית. איפה תעבוד העזרה? איפה תחזיק תיק או חומר [...] היום אני עובד בלילות, סוחב את מכונת הכתיבה שלי ממשרד אירים למלון והוזר חלילה. במשרד אני חיב דו"ח ידידותי לואלאנג'אד ואין לי אפילו חדר סגור, ובאים אנשים, בני ברית וגויים והכל ברשות הרבים. מספר חברי ממשלה ועתונאים ופרלמנטרים היו באים ברצון אלי הביתה אבל מתחמקים מפגישה במסעדות.⁴²

מסייעיו של דוריאל, בעלי הברית שלו, שלא התחמקו מפגישות ולפי עדותו סייעו לו בעצות טובות, היו ספורים: גברת גולדנברג – יהודייה מבוגרת בעלת קשרים בעולם הבנקאות המקומית, שליח המודיעין הישראלי יעקב נמרודי, נציג הסוכנות המקומי, ואומידבר וקרמניאן, מציוני המקום.⁴³

38. מכתב ראסל (Russell) אל רוטני (Rothnie) מיום 15.8.1959, הארכיון הממשלתי, לונדון, תיק FO 371/14VR354/5 2289.

39. מכתב דוריאל למשרד החוץ מיום 22.8.1956, א"מ 2565/24.

40. מכתב דוריאל לרום מיום 22.9.1956, א"מ 2564/3.

41. מכתב לויץ לדוריאל מיום 17.9.1956, א"מ 2565/24.

42. מכתב דוריאל לארנון מיום 9.4.1957, א"מ 2954/7168.

43. מכתב דוריאל לקולוב מיום 4.3.1958, א"מ 2954/2.

בסוף יולי 1956, לאחר הלאמתה של תעלת סואץ, נראה היה שהמציאות המדינית שבה פעל דוריאל מתחילה להשתנות. החשש האיראני מנאצר הפך לאינטרס ברור של האיראנים להפילו – כך דיווחו דיפלומטים ישראלים בלונדון בהסתמך על דברי בני שיחם האיראנים. מקשריו של דוריאל עם עגבאל, יד ימינו של השח, שבספטמבר 1956 שימש בתפקיד שר החצר, הסתבר לו כי האיראנים אינם רואים מגיעה בכינון יחסים דיפלומטיים עם ישראל.⁴⁴ עגבאל הסדיר פגישה בין דוריאל לראש הממשלה אָלָא. פגישה זו, שנערכה בהוראתו המפורשת של השח, התקיימה בראשית ספטמבר. אמנם 'אור ירוק' לשינוי הקו האיראני לא ניתן בשיחה, אך ראש ממשלת איראן דיבר על הצורך בהידוק היחסים המסחריים והתרבותיים בין שתי המדינות, וציין כי אף שממשלת איראן החזירה את נציגה מישראל ב־1951, היא לא חזרה בה מהכרתה במדינת ישראל. על רקע נסיונו המתסכל במהלך חצי שנה של פעילות בטהראן ולנוכח התגובה האיראנית להלאמת התעלה, הסיק דוריאל כי על ישראל לשנות את הטקטיקה של פעילותה באיראן. הגישה העקרונית שעליה המליץ לראשי משרד החוץ הישראלי במחצית ספטמבר 1956 היתה 'התקרבות מדינית כמפתח למסחר ולא להפך'. חצי שנה הספיקה לדוריאל כדי להסיק מסקנות ברורות באשר ליכולת 'לבנות מלמטה' ערכיות כלכלית ישראלית בטהראן לשם קידום מטרות מדיניות. הניתוח שלו בעניין זה מאיר עיניים באשר למציאות שבה פעלה ישראל בתחומים הכלכליים באיראן במחצית השנייה של שנות החמישים, כל זמן שלא השתנו הנתונים המדיניים. ניתוח זה מספק רקע חשוב להבנת חשיבות ההתפתחויות בתחום קשר הנפט לאחר מבצע סיני, ולכן ראוי לציטוט גרוב:

חשוב שניכנס לפרס בשער מסחרי מכובד, גלוי ורחב ולא בדרך אחורית, בקמעונות עלובה בלי עתיד, בתגרות ולא במסחר. [זה יהיה בלתי אפשרי] כל זמן שיבואנים פרסים משוכנעים, בצדק או לא, שפקידי הבנק הממשלתי או פקידי המכס יעשו להם צרות בטיפול בסחורות ישראליות, שהלקוחות המושלמים יתרימו את הסחורות, שמתחרים ידאגו לחרם, או גובה המיסים יתנקם בהם; כל זמן שבסקטור הממשלתי (מסילות הברזל, הצבא, משרדי הממשלה והעבודות הציבוריות) לא נוצר אינטרס ומצב רוח ואופטימיות לעסקים בין הארצות. מה גם שסחורותינו יקרות, זמני האספקה ארוכים ולא ברורים ותנאי התשלום בלי כל יחס לאשראי אשר המסחר הבינלאומי המתחרה בו, כולל הגוש המזרחי, מציע בפרס [...] נוסף מכת ההובלה, פחד המלחמה (נפתח אשראי, תפרוץ מלחמה, לא נקבל הסחורה או תישאר תקועה בדרך). אין לזלזל במכשול האוביקטיבי אשר מהווים חוסר האמון והוסר ההגנה החוקית והקונסולארית, ההפקר בבתי המשפט, דברים המונעים אשראי, מחסני קונסיגנאציה וצורות מסחר רציני. כמובן בדולרים אפשר

44. מכתב שניאורסון לאילת מיום 17.9.1956, א"מ 2593/24.

לקנות סחורות פרסיות לרוב אבל הן לא נחוצות לנו. ואסור ולא נקנה בלי תמורה מסחרית או מדינית או בלי שתי התמורות.⁴⁵

עוד טען דוריאל:

קיימת דיעה שתוך פיתוח יחסי מסחר נקדם את היחסים המדיניים. הדיעה הזאת לא הולמת למעשה את המציאות הפרסית. באין אפשרות ובאין טעם לבצע קניות המוניות בפרס, ובאין אינטרס כלכלי פרסי בסחורות שלנו, הנה אותנו הדיעה הנ"ל לעבודה סיוזיפית ויקרה של שנים, לגילוי ערוותנו הכלכלית ולהחלשה של עמדתנו הכללית. בה בשעה שהקמת היחסים נראית שאלה של זמן קצר, אם נרכו את מאמצינו בשטח המדיני ונופיע במלוא משקלנו הכלכלי הפרוזומטיבי, הקיים או הנדמה, ונסלול הדרך לסחורותינו. פרס זקוקה להון זר בפיתוח ובבנקאות. ישראל מופיעה כמרכז פיננסי עצום, קשור עם ההון היהודי הבינלאומי המפורסם, ממנו אפשר להיבנות. מקוים שהתקנת היחסים עם ישראל תגרום לאהדה מוגברת לענייני פרס במרכזים הפיננסיים בעולם. אומרים שזו גם דעתו של השח. לא כדאי אפילו לנסות ולהפריך את האמונה שיהודים שולטים בהון בעולם, אפשר רק להנות ממנה.

לכן, המלצתו הברורה של דוריאל היתה לשנות את הקו המדיני כדי לנסות ולשנות את עמדתה הבסיסית של איראן בקשר ליחסים דיפלומטיים רשמיים עם ישראל. בשלהי ספטמבר 1956 כתב דוריאל למנהל מחלקת אסיה במשרד החוץ:

אשר למצב המדיני, חשובה רק השאלה אם יש מקום לפעילות ואם אנו עושים את כל הניתן לעשות. על השאלה הראשונה מגוחך היום להתוכח ועל השניה אני עונה בשלילה. כל יודעי דבר פה תמימים בדיעה זאת. יש לנו קוניוקטורה, השתלשלות נסיבות נוחה, ועלינו לנצל בכל המאמץ השקול ולפני שחלפה. והלא אין מדיניות אלא ניצול נסיבות אוביקטיביות במאמץ סוביקטיבי. כך לימדנו בנעורינו גם מאקיאווולי גם מרקס. [...] אם כי פרס מסתעפת ליבשת אסיה, הרי פניה, תרבותה, מסורתה וכלכלתה פנויות אל הים התיכון. פרס דורשת בימים אלה תשומת לב מיוחדת, עריפות מפורשת וסיגנון של מטה ראשי, ולא של משרד חוץ בימי שלום, ביהסים למשל עם בוליביה.⁴⁶

ואולם, משרד החוץ הישראלי לא היה שותף לקביעות ההחלטיות הללו, פקפק באפשרות לשינוי בעמדה המדינית של איראן, ולכן דבק בקו הקודם. מאוחר יותר,

45. מכתב דוריאל למשרד החוץ מיום 18.9.1956, א"מ 24/2565.

46. מכתב דוריאל לחוץ מיום 23.9.1956, א"מ 25/3747.

במכתב אישי לדוריאל, ניסח זאת מנהל מחלקת אסיה במשרד החוץ במילים הבאות:

ברור לנו עוד יותר משהיה ברור כשיצאת מטהרן, שאת עיקר מבוקשנו - הקמת יחסים - לא נשיג עכשיו על אף קרבת האינטרס הפרסי לשלנו. לא נשיג זאת בפעולות צנועות אבל ודאי שלא נשיג על ידי הסתערות. במצב זה טוב תעשה אם תסיק את המסקנה המעשית ולא תרכז מאמצים מיוחדים לעניין שהוא היום בחינת מטרה לא ניתנת להשגה. לא רק שלא תצמח לנו תועלת מהתרכזות בנקודה זו, כי אם אנשים המעריכים אותנו בדרך כלל והנוחים לנו למדי עלולים להטיל ספק ברצינותנו. יש הרבה דברים שנוכל להשיג אם נציב לנו מטרת צנועות יותר - יחסים מקצועיים, תרבותיים, כלכליים ועוד, ולקראת אלה יש לחתור בשעה זו.⁴⁷

מסמכי משרד החוץ הבריטי של אותה תקופה מאשרים את נכונות הקו שנקט משרד החוץ הישראלי. בראשית אוקטובר דיווח שר החוץ האיראני לשגריר הבריטי בטהראן כי אכן היתה כוונה מצד ממשלתו לצעוד לקראת קשרים קרובים יותר עם ישראל, אך הדגיש כי כוונה זו חייבה את ממשלת איראן למשנה זהירות עקב ביקורת מוסלמית צפויה, חיצונית ופנימית. עם זאת, אין ספק שהיתה תווה מסוימת בעמדה האיראנית, שבאה לידי ביטוי באישור ביקוריהם של אישים בעלי השפעה מדינית וכלכלית בארץ בספטמבר ובאוקטובר 1956.⁴⁸ בין היתר ביקרו בארץ מוהנדס ואָלָא, עורך השבועון האיראני הגדול ביותר באותה עת - טהראן מוזאואר, סנדי, בעל העיתון פארמאן, ומוסטפה טאג'אדוד, נשיא בנק 'באזארגאני' בטהראן, חבר בית הנבחרים בטהראן ויושב ראש הוועדה הפיננסית שלו. יתרה מזאת, לדוריאל הועברה הצעה אופרטיבית למסור את ייצוג האינטרסים של ישראל באיראן ושל איראן בישראל למדינה שלישית. הסיבות שמנעו קבלת הצעות כאלה חצי עשור קודם לכן היו בתוקפן גם ב־1956, ולכן היתה תשובתו של דוריאל שלילית.⁴⁹

המציאות שבה פעל הנציג הישראלי בטהראן במהלך 1956 היתה לכן מציאות מתסכלת. עם זאת, המשבר הבין-לאומי שפרץ באותה שנה בעקבות הלאמת תעלת סואץ בידי נאצר פתח לפני ישראל אפשרויות פעולה מרחיקות לכת בתחום אספקת הנפט שלה ובתחום היחסים עם איראן. לצבי דוריאל היה תפקיד מרכזי בתהליכי מימוש אפשרויות אלה, כפי שינותח בחלקו השני של המאמר, העתיד לראות אור בכרך הבא של עיונים בתקומת ישראל.

47. מכתב לזין לדוריאל מיום 1.7.1957, תיק שירות אישי, ארכיון משרד החוץ.

48. מכתב לבל לברטור מיום 10.10.1956, א"מ 10.10.1972/25, ומכתב לזין לשר החוץ מיום 28.10.1956, א"מ 2567/3.

49. מכתב דוריאל לרום מיום 10.10.1956, א"מ 3747/25.